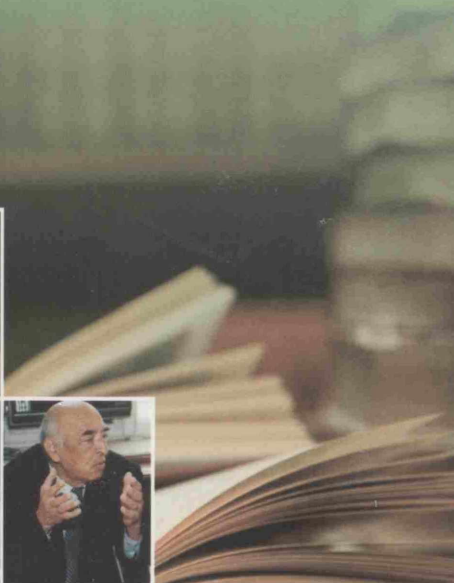
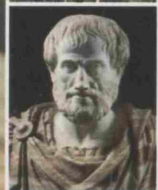

Abdulla ULUG'OV

ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI

UO'K 82.001 (075.8)

KBK 83.3 (5 O') 6

U 45

Mas'ul muharrir

Baxtiyor Nazarov, akademik,
filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Filologiya fanlari doktori, professor Umarali Normatov
Filologiya fanlari doktori, professor Hamidulla Boltaboyev

Ulug'ov, Abdulla

Adabiyotshunoslik nazariyasi. / Universitetlar va pedagogika institutlari filologiya, jurnalistika fakulteti talabalari uchun darslik. A.Ulug'ov. – T. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 308 b.

Adabiyotshunoslikka doir mavjud darslik, qo'llanma, lug'atlarga tayanib tayyorlangan mazkur darslikda so'z san'atining o'ziga xos xususiyatlari, badiiy asar va uning tarkibiy qismlari, adabiy turlar va janrlar, badiiy asar tili, ijodiy uslublar va ijodkor uslubi, adabiy jarayon to'g'risida mulohaza yuritilgan.

Mazkur darslik oliy o'quv yurtlari bakalavriat va magistratura bosqichi talabalariga mo'ljallangan.

В данном учебнике, подготовленном на основе других существующих учебников, пособий, словарей по литературоведению, приводятся сведения об особенностях словесного искусства, составных частях художественного произведения, литературных видах и жанрах, языке художественного произведения, творческих методах и авторском стиле, литературных процессах и пр.

Учебник предназначен для студентов бакалавриата и магистратуры высших учебных заведений.

In this textbook, prepared on the basis of other existing textbooks, manuals, dictionaries on literary criticism, information is given on the features of verbal art, the constituent parts of the work of art, literary views and genres, the language of the work of art, creative methods and author's style, literary processes.

The textbook is intended for bachelor and master students of higher educational institutions.

JIZZAX VILOYAT AXBOROT-KUTUBXONA
MARKAZI

INV № 56821

© G'.G'ulom nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy
uyi, 2018

ISBN 978-9943-5151-1-6

9 » 10 20 19 y

KIRISH

Har bir odam yoshi, kasb-koridan qat'i nazar, olamni bilishni istaydi va undagi bu intilish so'nggi nafasigacha davom etadi. Adabiyot va san'at esa kishilarning olamni idrok etishi, hayot hodisalarini anglashiga yaqindan ko'maklashadi. Bu jihatdan hech bir fan san'at va adabiyot bilan raqobat qilolmaydi. Barcha fanlar birlashganida ham odamlarga hayot murakkabliklari, inson dunyosi jumboqlari to'g'risida adabiyotchalik tasavvur berolmaydi. Shu bois O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov jamiyat taraqqiyotida adabiyot alohida o'rin tutishini qayd etib, "Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor" ekanligi, uning vositasida yuksak ma'naviyatga erishish mumkinligi, yuksak ma'naviyat esa hamisha yengilmas kuch bo'lib qolishini ta'kidlagan edi. Adabiyotshunoslik yurtboshimiz "Insonni, uning ma'naviy olamini kashf etadigan qudratli vosita" deb ta'riflagan so'z san'atining o'ziga xos xususiyatlari, uning qonuniyatlarini ma'lum etish orqali kishilarning odam va olam to'g'risidagi tasavvurini boyitib, ularning ma'naviyati, ruhiyatini o'stiradi. Jamiyat esa hamisha odamlarning ong-tafakkuri, didi, dunyoqarashiga bevosita bog'liq holda taraqqiy etadi. Adabiyot va san'at ham xuddi siyosat, iqtisod, fan-texnika singari jamiyat hayotiga hamisha ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham Bayronning zamondoshi Persi Bishi Shelli (1792–1822): "Dante, Petrarka, Bokkachcho, Choser, Shekspir, Kalderon, lordlar – Bekon va Miltonlar bo'lmaganida, Rafael va Mikelanjelo yashamaganida, agar yunon adabiyotini o'rganish yo'lga qo'yilmaganida, agar antik adabiyot o'zining e'tiqodlari bilan nom-nishonsiz yo'qolganida dunyoning ma'naviy-axloqiy manzarasini tasavvur qilishning imkoni bo'lmasdi. Ushbu rag'batlarsiz insoniyat tafakkuri na aniq fanlarni yaratishga, na ijod

borasida ... bu kabi darajaga erisholmasdi”, deydi (Persi Bishi Shelli. G‘arb shamoli. – T.: “O‘zbekiston”, 2014. – 142-bet.)

O‘tgan davrda o‘zbek adabiyotshunosligida ham so‘z san‘ati muammolariga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqotlar yaratildi. Xususan, Fitratning “Adabiyot qoidalari”, “Aruz haqida”, Izzat Sultonning “Adabiyot nazariyasi” kitoblari bir necha avlodning adabiyot to‘g‘risidagi tasavvurlarini oydinlashtirdi. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti xodimlari tomonidan tayyorlangan ikki jildlik “Adabiyot nazariyasi” hamda uch jildlik “Adabiy tur va janrlar” tadqiqotlarida so‘z san‘ati haqidagi qadimdan to hozirgacha bo‘lgan qarashlar umumlashtirildi.

N.Shukurov, N.Hotamov, Sh.Xolmatov, M.Mahmudovning “Adabiyotshunoslikka kirish”, T.Boboyev, H.Umurov hamda E.Xudoyberdiyevning shu yo‘nalishdagi kitoblari oliy o‘quv yurtlari filolog, jurnalist talabalariga darslik, o‘quv qo‘llanmasi sifatida o‘qitildi. N.Mallayev, V.Abdullayev, G‘.Karimovning o‘zbek mumtoz adabiyoti, N.Karimov, S.Mamajonov, B.Nazarov, U.Normatov, O.Sharafiddinovning XX asr o‘zbek adabiyoti darsliklarida adabiyot tarixi yoritilishi barobarida, so‘z san‘ati ijtimoiy voqelik bilan bog‘liq tarzda o‘zgarib borishiga alohida e‘tibor qaralib, og‘zaki va yozma adabiyotning paydo bo‘lishi, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, adabiy ta‘sir, adabiy an‘ana, yangi adabiy janrlarning shakllanishi, asarlarning til xususiyatlari, ijodkorlarning badiiy mahorati, o‘ziga xos uslubi, ularning badiiy tasvir vositalaridan foydalanishi kabi adabiyotshunoslik nazariyasi masalalari haqida mulohaza bildirilgan. B.Valixo‘jayevning “O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi”, B.Nazarov, A.Rasulov, Sh.Ahmedova, Q.Qahramonovning “O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi”, Q.Yo‘ldoshev, M.Ismoilovanning “Badiiy tahlil asoslari” darsliklarida ham adabiyotshunoslik nazariyasiga doir ilmiy-nazariy masalalar diqqat markaziga qo‘yilgan.

H.Boltaboyevning “Sharq mumtoz poetikasi: manba va talqinlar” qo‘llanmasi, D.Quronovning “Adabiyotshunoslikka kirish”, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva bilan hamkorlikda tayyorlangan “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da adabiyotshunoslikning eng muhim

muammolariga hozirgi davr ilg'or adabiy-estetik qarashlari asosida yondashilgan.

Mazkur darslik adabiyotshunoslik, adabiyot tarixi bo'yicha mavjud darslik, qo'llanmalar, xususan, D.Quronov hammuallifligidagi "Adabiyotshunoslik lug'ati"dan foydalanib tayyorlandi. Buning uchun mualliflarga samimiy minnatdorchilik bildiramiz.

ADABIYOTSHUNOSLIK – BADIY ADABIYOT TO‘G‘RISIDAGI FAN

Demokratik jamiyat barpo etish, jamiyatda erkinlik hukmron bo‘lishiga erishish uchun avvalo odamlar orasida teng huquqlilik, o‘zaro birodarlik bo‘lishiga zamin yaratish kerak. Ana shunday asosga ega bo‘lmagan jamiyatda barchaning manfaatini himoya qilishga qaratilgan eng insonparvar qonunlar ham qog‘ozda qolib ketadi. Chunki bunday muhitda o‘zaro ishonchsizlik, bir-biriga begonalik, bir-biridan hadiksirash hissi hukm suradi. Odamlar orasida o‘zaro hurmat, mehr-oqibat bo‘lishi uchun esa har bir kishida vijdon bo‘lishi, har bir odam boshqalar oldida mas‘ul ekanini butun vujudi bilan his etishi kerak. Adabiyot va san‘at kishilarda mana shunday hissiyotni shakllantiradi. Mehr-oqibatli bo‘lish, bir-biriga hurmat bilan qarash, ko‘pchilik manfaatini o‘z manfaatidan ustun qo‘yish kabi qadriyatlar esa hamisha zarur. Chunki ular jamiyat hayotining asosini belgilaydi. Har qanday jamiyatning ma‘naviy-axloqiy muhiti kishilarning onglik darajasi, turmush tarzi bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Adabiyot va san‘at asarlari kishilar ongi, dunyoqarashiga ta’sir ko‘rsatadi. Mana shunday ta’sir quvvatiga ega ekanligi adabiyot va san‘atning ijtimoiy ahamiyatga molikligidan dalolat beradi. Chunki barcha she’r, doston, roman, hikoya, qissa, drama, film, qo‘shiqlarda hamisha xudbinlik, ko‘zbo‘yamachilik, aldamchilik kabi illatlar qoralanib, vijdonli, diyonatli kishilar ulug‘lanadi. Shu bois bunday asarlar barcha zamonalarda qadrlanadi. Negaki insonparvarlik, vatanparvarlik, halollik, kishilar o‘rtasidagi mehr-oqibat ulug‘langan asarlarda xalqning dardi, orzu-istaklari ifodalanadi. Yuksak qadriyatlar jamiyat rivojida, kishilar osoyishta, farovon hayot kechirishida muhim ahamiyat kasb

etadi. Ezgulik ulug'langan asarlarda umuminsoniy qadriyatlar har bir kishi uchun naqadar zarurligi ta'sirchan ko'rsatib beriladi. Ularda sabr-toqat, sadoqat, shijoat singari har bir inson uchun zarur fazilatlar sharaflanadi.

Ta'kidlash joizki, adabiyot hayotni va inson dunyosini san'atning boshqa turlariga nisbatan keng aks ettiradi. Bu jihatdan san'atning hech bir turi adabiyot bilan bellasholmaydi. San'atning boshqa turlari, jumladan, kino san'ati ham kishilarning muayyan paytidagi holatini gavdalantiradi. O'shanda ham u musiqa, tasviriy san'at, texnikaning turli vositalari hamda adabiyotga tayanadi. Badiiy asarlarda esa insonning ma'lum bir harakati, kayfiyati ham, o'tgan kunlari to'g'risidagi o'ylari ham, orzu-xayollari, ertangi kundan umidi ham, boshqalar xususidagi fikri, o'z-o'zi bilan ichki munozarasi ham ifodalanadi. Shuning uchun kishilar doston, roman, qissa, hikoyalarda tasvir etilgan, drama, tragediyalarda ko'rsatilgan qahramonlarning dard-alami, shodlik-quvonchi bilan tanishayotganda, ko'nglida beixtiyor boshqalarga achinish, hamdardlik hissi uyg'onadi. Chunki odamlar badiiy asarlar qahramonlari timsolida hayotdagi kishilarni ko'radilar. Ularning boshidan kechirganlari, xatti-harakatlaridan muayyan xulosalar chiqaradilar. Borliqdagi hech bir narsa odamlarga hamjinslari singari ta'sir ko'rsatmaydi. Odamlar bir-birini ko'rib, kuzatish, bir-biridan o'rganish orqali bilim olib, hayot haqidagi tasavvurini kengaytiradi. Adabiyot ana shu ehtiyoj zamirida vujudga kelgan. Unda odamlarning quvonch-u tashvishlari ifodalangan. Shu boisdan ertak, dostonlar yoki qadimgi yunon teatrlari sahnasida ko'rsatilgan tragediya, komediyalar hech kimni befarq qoldirmagan. Odamlar ulardan g'oyatda ta'sirlanishgan, o'zlari sezmagan holda, ko'p narsalarni "yuqtirib" olishgan. Bu narsa shu qadar ulkan, beqiyoski, uni ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan ushlab imkoni yo'q. Lekin ayni narsa qalbg'a singib, unda turli his-tuyg'ular hosil qiladi. O'sha paytda har bir odam o'zida allaqanday ichki o'zgarish ro'y berganini sezadi. "Odam bolasi adabiyot sahifalarida o'z dardi, g'am-

g'ussasi va mehr-muhabbatini ko'rganida huzur qiladi, – deydi Robindranat Tagor. – Bu dunyoda odamning mohiyati qanchalik haqiqat bo'lganligi yoki haqiqat qanchalik odam mohiyatiga aylanganligini – bularning hammasini tushunish uchun adabiyot dunyosi bilan tanish bo'lish kerak. Lekin adabiyot dunyosi shunchaki fantaziyaning mahsuloti, deb tasavvur qilmaslik kerak. Bu haqiqatan butun bir olam. Bu dunyoning asosiy negizlari bizning hech qanday shaxsiy fazilatlarimizga bog'liq emas. Real dunyoda kishilar qanday harakat qilsalar, bu olamda ham ular shunday harakat qiladilar. Lekin hech vaqt mavjud bo'lmagan personajlarning har birida real mavjud bo'lgan insonning aksi ko'rinib turadi". (Tagor R. Asarlar. Sakkiz tomlik. 8-tom. – T.: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1965 yil. – 360 b. – 307-bet.). Albatta, badiiy asarlarda kishilarga kundalik hayot bilan bog'liq muammolar xususida aniq maslahatlar berilib, yo'l-yo'riq ko'rsatilmaydi. Yoki mahmadonalik, tamagirlik, yasama uyatchanlik kabi yaramas illatlardan qutulish, qavm-qarindosh, qo'ni-qo'shni, hamkasabalar bilan munosabatni mustahkamlash yuzasidan tavsiyalar berilmaydi. Lekin badiiy asarlar ta'sirida har bir kishining dilida, albatta, o'zidagi kamchiliklarni tuzatish, nojo'ya ishlardan o'zini tiyish istagi tug'iladi. Bu esa adabiyot odamlarining bir-birini tushunishi, hayotni idrok etishi va shu asosda o'zini anglashiga yaqindan yordam berishini bildiradi.

Ulug' hind adibining yuqoridagi fikridan ayon bo'ladiki, insonlikning mohiyati, ya'ni odam qanday mavjudot, uning hayotdagi vazifasi nimadan iboratligini teran tushunish, idrok etish uchun, albatta, adabiyot dunyosi bilan tanish bo'lish kerak. Chunki ayni dunyo odamni o'ylantiradigan, tashvishlantiradigan turli muammolar mohiyatiga yetishga yo'l ochadi. Adabiyot dunyosi bilan tanish odam boshqalarga qaraganda teranroq fikrlaydi. Chunki uning hayot haqidagi tasavvuri, dunyoqarashi keng bo'ladi.

Insoniyat azal-azaldan borliq hodisalarini bilish, o'zi yashayotgan muhitni go'zallashtirishga intiladi. Bu intilish

zamirida mukammallikka erishish istagi turadi. Koinot sultoni sanalgan inson komillikka erishish uchun muttasil yo'l izlaydi. San'at, adabiyot, ilm-fan aslida kishilarning komillikka intilish yo'llaridir. Ular odamlarning qalb quvvati va aql-tafakkuri qudratini namoyon etadigan o'ziga xos maydon sanaladi. San'at, adabiyot, ilm-fan bir-biri bilan mustahkam bog'liq hodisalardir. Ular orasida jiddiy farq-tafovutlar bo'lsa-da, san'at ilm-fanni yoki ilm-fan san'atni butkul inkor qilmaydi. Aksincha, ular bir-biri bilan uzviy bog'langan holda, insonning komillikka erishishiga xizmat qiladi.

Insonning komillikka erishishiga, uning o'zligini anglashiga ta'sir ko'rsatadigan vositalar orasida, ayniqsa, adabiyot alohida ajralib turadi. Chunki adabiyot insonning qalb quvvati va aql-tafakkuri rivojini o'ziga xos tarzda mujassamlashtiradi. Unda qalbning hissiyot, tuyg'ulari, aqlning mantiqli mushohada, mulohazalari ajoyib tarzda uyg'unlashgan bo'ladi. Adabiyot asarlarida kishilarning his-tuyg'ulari, fikr-mulohazalari obrazlar orqali akslanadi. His-tuyg'ular qalbg'a xos kechinmalar sanalsa, fikr-mulohada esa miya mulki bo'lgan ong – aqlning mahsulidir.

Mumtoz adabiyotshunosligimizda so'z san'atiga nisbatan "adabiyot" termini qo'llanmaydi. Ushbu terminni "so'z san'ati" ma'nosida ishlatish, she'r, doston, hikoya, masal, rivoyat, afsonalarni umumlashtirib "adabiyot" deyish XX asr avvalidan boshlangan (qarang: Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: "O'qituvchi", 2005. – 5–9-betlar). G'arbda ham XVII, XVIII asrlargacha badiiy adabiyot "poeziya" deb yuritilgan. Sharqda "adabiyot" so'zi o'rnida "she'r" va "nasr" atamalari ishlatilgan. Navoiy, Bobur ham, ulardan avval, keyin yashagan shoir, adiblarimiz ham o'z asarlarida "adabiyot" so'zini ishlatmagan. O'tmishda musulmon olamida "badiiy asar" deganda aruz qoidalari asosida, she'riy yo'lda yozilgan bitiklar nazarda tutilgan hamda ular "nazm", "manzuma", muayyan tartib asosida jamlangan turli janrdagi she'riy to'plamlar "devon" deyilgan. She'riy yo'lda yozilmagan asarlar esa "nasr" deb yuritilgan.

“Adabiyot” arabcha soʻz boʻlib, u “odob” (koʻplik shakli “adab”) soʻzidan olingan. Odob-axloq esa insonni mukarram etuvchi, uni barcha mavjudotdan ulugʻvor qiluvchi hodisadir. Odob-axloq insonni barcha mavjudotlardan ustun qiluvchi hodisagina boʻlib qolmasdan, u kishilarni bir-biriga yaqinlashtiruvchi, dunyoning osoyishtaligi, tinchligini taʼminlovchi, odamlarning aql-tafakkurini ravshan etuvchi tayanch omil hamdir. Shu boisdan asosi “odob”, “adab” boʻlgan adabiyotga azal-azaldan jamiyat maʼnaviyatining poydevori sifatida qaralgan.

Inson oʻzini anglash uchun borliqni, oʻz tevarak-atrofidagi voqea-hodisalarni bilishga intiladi. Shuning uchun u yonveridagi har bir hodisaga beixtiyor “Bu nima?” degan savol bilan qaraydi va unga javob topishga harakat qiladi. Moddiy hodisalarga nisbatan “nima?” degan savolni qoʻllash va bunga qanoatlantiradigan javob topish jarayoni birmuncha osonroq kechadi. Chunki moddiy narsa-buyumlarni qoʻl bilan ushlash, koʻz bilan koʻrish, salmogʻini chamalash, ularni boʻlaklash, parchalash, ichki olamini aniqlash, qanday unsurlardan tarkib topganini bilish va butlash mumkin. Shuning uchun moddiy narsalar haqida aniq, ishonchli xulosalar chiqarish imkoni bir qadar keng. Biroq nomoddiy hodisalarning nima ekanligini aniqlash, bilish, ularning mohiyatini tushunish mushkul. Masalan, barcha davrlarda qalamdan aholining barcha tabaqalari faqat yozish-chizish vositasi sifatida foydalangan. Yoki ketmon hamma uchun bir xil – yerga ishlov berish quroli hisoblangan. Ammo xuddi non, suv singari ahamiyat kasb etgan din, sanʼat, adabiyot singari nomoddiy hodisalarni odamlar har xil idrok qilishgan. Aniqrogʻi, ular odamlarni har xil darajada manfaatlantirgan. Yaʼni ulardan kishilar oʻz aql-tafakkuri, madaniy-maʼrifiy saviyasi imkon bergan darajada foydalanishgan. Ammo hamma zamonlarda ham adabiyot barchaning tuygʻularini tiniqlashtiradigan, ularning qalbiga insonparvarlik hislarini singdiradigan, odamlar orasida mehr-oqibatni ulgʻaytiradigan, ezgulik va yovuzlik haqidagi

tasavvurlarni yorqinlashtirishga ko'maklashadigan ma'naviy-
ma'rifiy tayanch bo'lgan. Inson hayotida ana shunday ta'sirchan
kuchga ega adabiyot haqida qadimdan "Bu nima o'zi?" deb o'ylab
kelingan. Adabiyotning yagona quroli bo'lgan So'z haqidagi
fikr-mulohazalar insoniyat tarixida ilm-fan shakllanishiga ham
dastlabki asos bo'lgan. Mavlono Jaloliddin Rumi "Ichingdagi
ichingdadir" asarida so'z ilohiyot bilan bog'liqligi, u butun
borliqning yaratilishiga vosita bo'lgani, so'z ne'mati berilgani
bois inson barcha mavjudotdan ustun – sharif zotga aylanganini
ta'kidlab: "Har bir narsaning asli – so'z... So'z amal daraxtining
mevasidir. Chunki u amaldan tug'iladi. Ulug' Tangri olamni so'z
bilan yaratdi va "Bo'l!" deyishi bilan u bo'ldi" deydi (Mavlono
Jaloliddin Rumi. Ichingdagi ichingdadir. – T.: "Yozuvchi",
1997. – 72-bet). Farididdin Attor ham "Ilohiynoma" asarida:
"Ikki olamning asosi so'zdir. Chunki so'z Haqdan mujda bo'lib
keldi. Axir Arshi a'loda bitilgan "Lavhul mahfuz" ham so'zdir.
Hamma narsa so'zdan ijod etilgan va so'zga qaytadi" deb
qayd etgan (Farididdin Attor. Ilohiynoma. – T.: "Yozuvchi",
1994. – 11-bet). Mashhur adib Chingiz Aytmatov esa "Oxirza-
mon nishonalari" romanida: "Nimaiki xayolimizga kelsa, boshi-
mizga tushsa, barchasini so'z bilan izhor qilamiz. Inson qo'li
bilan nima yaratilgan bo'lsa, hammasi so'zning amalga joriy
qilinishidir. Masalan, ko'prik ham daryo ustiga qurilmasdan
oldin so'z edi. Undan ham muhimi, so'z – abadiylikning
o'zimizdagi imkoniyatidir. Biz o'lamiz, lekin so'z qoladi"
(Aytmatov Ch. Oxirzamon nishonalari. – T.: Alisher Navoiy
nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. –
60-bet.) deb ta'kidlagan. Adib so'nggi asarida: "So'z osmoni
falakdan bizga oziq beradi. So'z koinot sutini sog'ib oladi va
asrlar osha bizning avlodlarimizni o'sha sut bilan boqib keladi.
Dunyoda so'z kuchidan oshib tushadigan kuch yo'q, olamda
so'z olovi va qudratidan ortiq alanga yo'q" degan. (Aytmatov
Ch. Tog'lar qulayotgan zamon (Abadiy qallic). – T.: "Vektor –
press", 2009. – 113-bet).

Tabiat sirlarini bilishga qiziqqan ajdodlarimiz borliq hodisalari haqidagi tushuncha, tasavvurlarini qo'shiq, ertak, topishmoqqa aylantirishga intilishgan. Qo'shiq, ertak, topishmoq, maqol, doston singlarining paydo bo'lishi esa adabiyot haqidagi fanning ham shakllanishiga poydevor bo'lgan. Shuning uchun ishonch bilan aytish mumkinki, adabiyot haqidagi fan xuddi narsa-buyumlar sanog'idan boshlangan arifmetika singari qadimiydir.

Har bir soha, tarmoqning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanishini o'rganadigan fanlar mavjud. Masalan, tabiatshunoslik fani borliq hodisalari bilan tanishtirsa, ma'danshunoslikda zamindagi turli-tuman ma'danlarning paydo bo'lishi, ular mavjud bo'lgan joylarning holat-ko'rinishlari o'rganiladi. Ilm-fanda "-shunoslik" qo'shimchasi keng qo'llaniladi. Tabiatshunos, qadimshunos, ma'danshunos va hokazo deyiladi. Bu so'zlar tarkibidagi "-shunos" qo'shimchasi o'zbek tiliga fors-tojik tilidan o'tgan bo'lib, u "o'rganuvchi", "biluvchi" ma'nolarini bildiradi. Aslida "shunos" "-shinohtan" fe'lidan yasalgan. U o'zbek tilida "tanimoq", "bilmoq", "tayin etmoq" demakdir.

"Adabiyotshunoslik" so'zi ham ikki qismdan iborat bo'lib, u "adabiyot bilan shug'ullanish", "adabiyotni o'rganish" ma'nosini anglatadi. Bundan ayon bo'ladiki, adabiyotshunoslik adabiyot haqidagi fandır. Har bir fan singari adabiyotshunoslik ham adabiyotning mohiyati, uning paydo bo'lish asoslari, rivojlanish tamoyillarini o'rganadi. Bu fan adabiy-badiiy asarlarning tuzilishi, tarkibi, adabiy-tarixiy jarayonda sodir bo'lgan o'zgarishlarni tahlil qiladi. Adabiyotshunoslik adabiyotning ijtimoiy fikr taraqqiyotiga ta'siri, adabiyotning boshqa fan, soha, tarmoqlar bilan aloqadorligini aniqlash bilan shug'ullanadi. Adabiyotshunoslikning bundan boshqa vazifalari ham ko'p. Shu boisdan adabiyotshunoslik nima ekanligini aniq, lo'nda ta'riflash oson, jo'n ish emas. Aslida ham murakkab hodisalarni, ayniqsa, ular nomoddiy bo'lsa, sodda, barchani birday qanoatlantiradigan tarzda ta'riflab bo'lmaydi. Chunki har qanday mukammal ta'rif-tavsif ham ularning mohiyatini to'la-to'kis ifoda etolmaydi.

Adabiyotshunoslikning o'rganadigan manbasi adabiy-badiiy asarlar va ular yaratilgan sharoit, muhitdir. Adabiyotshunoslikning predmeti badiiy adabiyot, badiiy adabiyotning predmeti esa borliqda, turfa ijtimoiy munosabatlar ichida yashayotgan insondir. Bundan adabiyotshunoslik inson va jamiyatni umumiy yo'nalishda o'rganuvchi fanlar (tarix, sotsiologiya, psixologiya, tilshunoslik kabi) dan biri ekanligi ma'lum bo'ladi. Tilshunoslik kishilar orasidagi muloqot vositasi bo'lgan til hodisalarini tadqiq etsa, adabiyotshunoslik ijodkor va o'quvchi orasidagi badiiy muloqot vositasi sanalgan badiiy asarni o'rganadi. Barcha fanlar turli tarmoq, bo'limlarga ajralgani singari adabiyotshunoslik ham muayyan tarkibiy qismlarga bo'linadi. Bular: "adabiyot tarixi", "adabiy tanqid", "adabiyot nazariyasi", "matnshunoslik"dir. Ularning har biri adabiyot hodisalarini ma'lum bir yo'nalish, nuqtayi nazar asosida o'rganadi. Barchasining bosh obyekti esa adabiy-badiiy asarlardir.

Adabiyotshunoslikni bunday tarkibiy qismlarga ajratish keyinchalik paydo bo'lgan. Xususan, o'zbek adabiyoti tarixida "adabiyotshunoslik" va "adabiy tanqid" bir-biridan ajratilmagan. Aruz, qofiya, badiiy san'atlarga doir risolalarda ilgari surilgan nazariy qarashlar adabiyot tarixiga tayanilgan holda ifoda qilingan. Bu adabiyotshunoslik tarkibiy qismlari bir-biri bilan uzviy bog'liqligi, ular orasiga Xitoy devori qo'yib bo'lmasligini bildiradi.

Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlaridan biri "adabiyot tarixi" adabiyotning taraqqiyoti tamoyillarini, har bir davrning o'ziga xos xususiyatlarini, ijodkorlarning ijodiy faoliyatini o'rganadi. Adabiyot tarixi har bir adabiy hodisani mavjud ijtimoiy-siyosiy voqelik bilan bog'liq holda talqin qiladi. Qiyoslash orqali davrlar adabiyoti orasidagi o'sish-o'zgarishlarni aniqlaydi. Milliy adabiyotlar o'rtasidagi farq-tafovutlarni ko'rsatadi. Adabiyotda ro'y bergan o'zgarishlarni muayyan belgi-xususiyatlariga ko'ra davrlashtiradi. Albatta, adabiyotning taraqqiyot bosqichlarini davrlarga ajratish nisbiydir. Chunki adabiyot tarixini davrlash-

tirish, avvalo, adabiyot hodisalariga qanday nuqtayi nazardan yondashishga bog'liqdir. Adabiyot tarixida adabiy janrlarda ro'y bergan yangilanishlar, ijodkorlarning hayot hodisalari va inson obrazini yaratishda qanday uslub, unsurlar qo'llangani ham aniqlanadi. Chunki adabiyot tarixi adabiy janrlar, adabiy uslublar tarixidir.

Adabiyot tarixining predmeti o'tmish adabiyoti bo'lib, uni jarayon yoki shu jarayonning bir bo'lagi (bosqichi) sifatida tadqiq etadi. Adabiyot tarixining asosida tarixiylik prinsipi yotadi. Tarixiylik prinsipi adabiy jarayonni konkret ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan bog'liq hodisa sifatida o'rganishni taqozo etadi. Ya'ni adabiyot tarixi o'tmishdagi adabiy hodisalarni, yaratilgan asarlarning g'oyaviy-mazmuniy xususiyatlarini belgilagan, badiiy tafakkur rivoji, poetik usul va vositalarning o'zgarishi va shu kabilarga asos bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy omillarni ochib beradi. Adabiyot tarixi nuqtayi nazaridan konkret badiiy asar tahlil qilinganida ham o'sha asar yaratilgan davr, o'sha paytdagi adabiy jarayon xususiyatlari, albatta, e'tiborga olinadi. Adabiyot tarixi tarixiylik prinsipi asosida konkret ijodkorlar faoliyatini ham o'rganadi.

O'zbek adabiyotshunosligida tazkiralar adabiyot tarixini o'rganishda dastlabki muhim manbadir. Sharq mumtoz adabiyotida keng tarqalgan adabiy-tanqidiy janr sanalgan tazkiralarda shoirlarning hayoti va ijodi haqida muxtasar ma'lumot berilib, ularning asarlaridan namunalar (odatda, bir necha bayt hajmida) keltiriladi va ijodi umumiy tarzda baholanadi. Shuningdek, tazkiralarda ijodkorlar haqida ma'lumotlar berish barobarida, she'riyat va uning nazariy masalalari bilan bog'liq fikr-mulohazalar, muayyan bir davr adabiy hayoti haqida muxtasar so'z yuritiladi. Shoirlar emas, balki olimlar, avliyolar haqida ham tazkiralar yozilgan (masalan, A.Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat", Sidqiyning "Tazkirai Imomi A'zam" asarlari). Tazkira yozish an'anasi dastlab arab va fors adabiyotida, keyinroq turkiy adabiyotida paydo bo'lgan. Abu Mansur as-Saolibiyning

“Yatimat ad-dahr fi mahosili axli asr” (“Zamona ahlining fazilatleri haqida yagona durdona”, XI asr) asari tazkiralarning eng qadimgi namunasi sifatida e’tirof etiladi.

Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlaridan yana biri “adabiyot nazariyasi” adabiyot va ijtimoiy hayot orasidagi bog‘liqlikni, so‘z san’ati kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan bog‘liq holda rivojlanishini, adabiy tur va janrlar tabiatini, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini, badiiy asar tuzilishi, uni tashkil etuvchi qismlarni, asarning tili, ifoda uslubini, badiiy-tasviriy vositalarni, adabiy yo‘nalish, adabiy uslub, adabiy maktab, ijodkorning badiiy mahorati kabi masalalarni o‘rganadi. Adabiyot nazariyasi badiiy adabiyotning mohiyati, rivojlanish omillari, jamiyat hayotidagi o‘rni va vazifalari, badiiy asar tabiati hamda uning tuzilishi, badiiy til xususiyatlarini tahlil qilib, shu asosda uning umumiy qonuniyatlarni ochib beradi. Shuningdek, adabiyot nazariyasi badiiy obraz va obrazlilik, badiiy obraz va reallik munosabatlari, dunyoqarash va badiiy ijod, badiiy ijod jarayoni xususiyatlari kabi qator umumestetik masalalarni ham so‘z san’ati namunalari misolida tahlil qiladi. Adabiyot nazariyasi badiiy asarlarni tahlil qilish tamoyillari, baholash mezonlari, tahlil metodlarini ishlab chiqib, adabiy-nazariy tushunchalar tizimini yaratadi. Adabiyot nazariyasi adabiyotshunoslikning asosini tashkil qiladi. U bevosita adabiyot tarixi va adabiy tanqid materiallariga tayanadi. Adabiyot nazariyasi shu tarzda adabiyotshunoslikning barcha tarkibiy qismlarini bir-biri bilan o‘zaro uyg‘unlashtiradi. U shu asosda adabiyotni inson ma’naviy-ma’rifiy faoliyatining bir ko‘rinishi sifatida tahlil qiladi. Zotan, adabiyotning haqiqiy namunalarida insonning qalbi, tafakkuri aks etadi va shu bois ular boshqalar ongi, shuuriga ta’sir etadi. Masalan, Alisher Navoiy, Uilyam Shekspir, Fyodor Dostoyevskiy singari san’atkorlarning asarlari necha yuz yil muqaddam yozilgan bo‘lsa-da, hozir ham, bundan keyin ham kishilarni befarq qoldirmaydi va ularni hayot kurashdan iborat ekanligi, kishilararo munosabatlarning murakkabligi haqida o‘ylantiradi. Alisher Navoiyning:

Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas,
Meni istar kishining suhbatin ko'nglim pisannd etmas.
Ne bahra topqomen andinki, mendin istagay bahra,
Chu ulkim bahrai andin tilarmen bahramand etmas.

kabi misralari mangu haqiqatni ifoda etgan donishmandona fikr sifatida hamisha kishilarning ziddiyatli o'ylarga to'la ko'ngil dunyosining aniq manzarasini ifoda etadi.

Adabiyotshunoslikning uchinchi tarkibiy qismi "adabiy tanqid" joriy adabiy jarayonni tahlil qilib, bosilib chiqayotgan asarlarning g'oyaviy-estetik qimmatiga baho beradi, adabiy jarayonda paydo bo'layotgan o'zgarish, yo'nalish, uslublarni aniqlab, asarlarning kishilar did, saviyasi, tafakkuriga ta'siri haqida fikr bildiradi. Joriy adabiyot hodisalari xususida mulohaza bildiruvchi adabiyotchi mutaxassis, ya'ni munaqqid kitobxon va yozuvchi, shoir o'rtasida o'ziga xos vositachi, hakam vazifasini bajaradi. Munaqqidning keng tafakkur bilan mulohaza yurita bilishi adabiyot ravnaqi va o'quvchilar ommasini did-saviyasining yuksalishiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Munaqqidlar faoliyati jamiyatda ijtimoiy fikrning faollashishiga samarali ta'sir ko'rsatgan asosiy omillardan biri bo'lganini tasdiqlovchi dalillar tarixda talaygina.

Jamiyat ma'naviyatining poydevori sanalgan adabiyot turli xalqlar tilida turlicha ataladi. Chunonchi "literatura", "slovesnost", "wortkunst" so'zlari yevropa xalqlari orasida keng qo'llanadi. Hozir she'riyat ma'nosida qo'llanadigan "poetika", "poeziya" so'zlari ham avval "adabiyot" ma'nosida ishlatilgan. Aristotel (eramizdan avvalgi 384–322-yillar) "Poetika" nomli asar yozib, adabiyot va uning xususiyatlari xususida mulohaza bildirgan. V.Belinskiy (1811–1848) adabiy tur va janrlarni ta'riflab, tahlil qilganida "literatura" so'zi o'rnida "poeziya" so'zini qo'llagan. Biroq "adabiyot" istilohi muqobili sifatida qanday so'z qo'llanmasin, shunisi aniqki, bu so'z barcha zamonlarda hamma xalqlar hayotida alohida o'rin tutgan. Jumladan, turli sohalarga taalluqli barcha manbalar ham "adabiyot" deb yuritilgan. Iqtisodiyot, texnika kabi tarmoqlarga oid jamiki

kitoblar, maqolalar, umuman, yozma manbalar “iqtisodiy adabiyot”, “texnika adabiyoti”, “siyosiy adabiyot” va hokazo deb yuritilgan.

Adabiyot atamasi azal-azaldan kishilar turmushida juda keng qo'llangan bo'lishiga qaramasdan, uning mohiyatini to'la-to'kis ifoda qiladigan yagona so'z topilmagani esa juda qiziqdir. Masalan, “literatura” so'zi adabiyotning yozma xususiyatini ifoda qiladi. “Literatura” “yozilgan, bosilib chiqqan, chop etilgan yozuv mahsulotlari” demakdir. Chunki lotincha “litera” dan hosil bo'lgan bu so'z “harf” degan ma'noni bildiradi. Biroq adabiyotning yozma shakli bilan birga, uning og'zaki shakli ham mavjuddir. Qolaversa, folklor, ya'ni xalq og'zaki adabiyoti yozma adabiyotdan avval paydo bo'lgan. U yozma adabiyotning maydonga kelishiga asos, poydevor sifatida kishilik jamiyati tafakkuri tarixi, xayoloti va dunyoqarashi rivojini o'zida aks ettirgan. Shu boisdan “Adabiyotning yozma va og'zaki xususiyatini ingliz tilida qo'llanadigan “literatura” terminidan ko'ra nemischa “wortkunst” yoki ruscha “slovesnost” so'zlari o'zida aniqroq mujassamlashtiradi”, deb yozadi AQShlik adabiyotshunoslar R. Uellek va O. Uorren (Теория литературы. – Москва: Прогресс, 1978. – с. 39.).

Abu Rayhon Beruniy “Hindiston” asarida sanskrit tilida adabiyotning olti xususiyati mavjudligi, shulardan biri adabiyot odamlarni odobli qilishi, ellarni, xalqlarni birlashtirishi ekanligini ta'kidlaydi. Bu Sharqda adabiyotning o'zak mag'zini azaldan odob, ma'naviy-axloqiy, aqliy-intellektual tarbiya masalalari tashkil etganini bildiradi. Odob-axloq, adolat, ezgulik, go'zallik esa barcha zamonda umumbashariy qadriyat sanaladi.

Adabiyot nazariyasi muammolari xususida so'z yuritilganida milliy adabiyot doirasida cheklanib qolmasdan boshqa xalqlar adabiyotidan ham misollar keltiriladi. Chunki adabiyot milliy bo'lish barobarida, umuminsoniy hodisa hamdir. Adabiyot barcha zamonda hayotni aks ettiradi va inson hamisha uning asosiy qahramoni, bosh obyekti bo'lib qoladi. So'z san'atining

JIZZAX VILOYAT A'BOROT-KUTUBXONA MARKAZI		
INV №	56821	
«	9	» 10 2019 Y

bu kabi xususiyatlari uning ilmiy-nazariy muammolarini turli xalqlar adabiyoti bilan bog'liq holda tahlil qilishni taqozo qiladi. "Jahon adabiyoti" tushunchasini birinchi marta 1827-yilda Gyote iste'molga olib kirgan, deyiladi. "Jahon adabiyoti" esa muayyan mezonlarga asoslanadi. Yozuvchi "jahon adabiyoti"ga kirishi uchun avvalo u o'zi mansub milliy madaniyat rivojiga salmoqli hissa qo'shgan bo'lishi, asarlari milliy adabiyotda yuksak o'rin tutishi, ularda umuminsoniy qadriyatlar ulug'lanishi, umum-bashariy muammolar aks ettirilishi, inson dunyosi va olam muammolari yangicha talqin etilishi, hayot hodisalari o'ziga xos san'atkorona mahorat bilan gavdalanirishi hamda ijodkorning asarlari turli mamlakatlarning mutaxassisleri tomonidan e'tirof etilgan bo'lishi kerak. Shu nuqtayi nazardan qaralganda Alisher Navoiy ijodi Homer, Firdavsiy, Nizomiy, Husrav Dehlaviy, Hofiz, Sa'diy, Dante, Shekspir, Gyote, Pushkin, Dostoyevskiy, Tolstoy, Tagor kabi jahon adabiyoti namoyandalari qatorida turadi. Bu ijodkorlar esa uzoq vaqtdan beri o'z milliy adabiyotining tajassumi, o'ziga xos ramzi bo'lib keladi. Ular so'z san'atida chinakam yangilik yaratishgan. Ularning asarlari asrlar davomida boshqa ijodkorlar uchun o'ziga xos ibrat namunasiga aylangan.

Adabiyotning tabiati, vazifalari xususida barcha davrlarda juda ko'plab asarlar yozilgan. Jumladan, sho'ro siyosati hukm surgan davrda ham rus, o'zbek va boshqa xalqlar olimlari tomonidan adabiyot haqida qator tadqiqotlar bitilgan. Ularda adabiyotning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivoji, janrlari tabiati, adabiyotdagi an'anaviylik va yangilanish jarayonlari xususida mulohazalar ilgari surilgan. Biroq sho'ro davrida bosilgan aksariyat kitob va maqolalarda adabiyotning sinfiyligini ta'kidlashga, uning shu xususiyatini bo'rttiribroq ko'rsatishga alohida e'tibor qaratilgan.

Angliyalik adabiyotshunos Terri Igltonning "Adabiyot nazariyasi: Kirish" tadqiqotida XIX asr romantik ijodkorlari asarlaridan tortib XX asr oxiridagi postmodernistlar asarlarigacha so'z yuritiladi va unda siyosat va adabiyot nazariyasi o'rtasidagi aloqadorlikka e'tibor qaratiladi. Ushbu muammoni yoritish uchun

dastlab “adabiyot nima?” degan savol qo‘yiladi. Yelena Buchkina rus tiliga tarjima qilgan mazkur tadqiqot mundarijasi “Kirish. Adabiyot nima?”, “Ingliz so‘z san‘atining paydo bo‘lishi”, “Fenomenologiya, germeneytika, retseptiv nazariya”, “Strukturalizm va semiotika”, “Poststrukturalizm”, “Psixanaliz”, “Xulosa: siyosiy tanqid”, “So‘ngso‘z” bo‘limlaridan iborat bo‘lib, u Mixail Mayaskiy va Dmitriy Subbotin tahriri ostida 2010 yilda Moskvada “Территория будущего” nashriyot uyida bosilib chiqqan. “Aleksandr Pogorelskiyning universitet kutubxonasi” turkumida nashr qilingan ushbu kitobga Yelena Buchkina “Adabiyotni o‘zgartiruvchi adabiyotshunoslik” degan sarlavha bilan salmoqli maqola bitgan va u qavs ichida “tarjimon so‘z boshisi” deb berilgan. Mazkur so‘zboshida Terri Iglton taniqli zamonaviy britan adabiyotshunoslaridan biri ekanligi, u irland ishchi oilasida tug‘ilib o‘sgani, katolik maktabini tamomlab, Kembridj universitetiga o‘qishga kirgani, Reymond Uilyamsga shogird bo‘lib, uning ta‘sirida G‘arb adabiy tanqidchiligidagi eng ta‘sirchan an‘analarni o‘rgangani, “Adabiyot nazariyasi: Kirish” kitobini ustozlari Reymond Uilyamsga bag‘ishlagani, adabiy-estetik qarashlari Frankfurt maktabi va Lui Altyusser tadqiqotlari ta‘sirida shakllangani, Igltonning o‘zi ham ana shu maktab rivojiga hissa qo‘shgani, Frankfurt maktabining e‘tibor qozonishida Uilyams, Iglton bilan birga, Styuart Xoll, Stiven Xit hamda Kolin Makkeyb tadqiqotlari alohida o‘rin tutgani ta‘kidlanadi.

So‘z boshida Terri Iglton sovet adabiyotshunosligi an‘analari asosi marksizm bilan bog‘langani, marksistik ijtimoiy tanqidning ildizi esa formalizmga tutash ekaniga e‘tibor qaratgani, formalizm adabiyotshunoslik tarixidagi muhim yo‘nalishlardan biri ekani, britan adabiyotshunosi V. Shklovskiy, V. Jirmunskiy, Y. Tinyanov, Eyxenbaum, G. Vinokur kabi rus olimlari asarlarini chuqur tahlil qilgani qayd etiladi.

Adabiyot nima ekani va uning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, kishilar ongi, dunyoqarashiga ta‘siri masalasi barcha zamonda

dolzarb muammo sifatida diqqat markazida turadi. Bu muammo adabiyotshunoslik masalasi bo'lishi barobarida, odamlarning adabiyotga munosabatini aniqlash, ularning dunyoqarashidagi o'zgarishlarni bilib olishga imkon beradi. Tarixiy burilishlar davrida har bir xalqning hayotida esa "Hozir adabiyotning ahvoli qanday? Endi adabiyot qanday bo'lishi kerak?" degan savol paydo bo'ladi. O'sha paytda ayni muammo ilg'or ziyolilarni har qachongidan ko'ra ko'proq o'ylantiradi. XX asr boshida Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Cho'lpon, Qodiriy singari ijodkorlarning hayot yo'li va ijodiy faoliyati ham shundan dalolat beradi. Chunki adabiyot san'atning boshqa turlariga qaraganda kishilarning dardi, g'am-qayg'usi, o'zi yashayotgan muhitga munosabati, istak-xohish, orzu-umid, intilishlarini, bir-biri bilan o'zaro aloqasini o'zida aniqroq aks ettiradi. Shu bois adabiy jarayonga, badiiy asarlarga, shoir, adib, adabiyotshunoslar hayoti va ijodiy faoliyatiga munosabat bildirganda, albatta, ijtimoiy davrning o'ziga xos jihatlari e'tiborga olinadi.

Adabiyot sho'ro hukmronligi davrida mustabid hokimiyat siyosatini targ'ib-tashviq etuvchi eng asosiy g'oyaviy qurol vazifasini o'tagan. Shu boisdan, bu davrda adabiyotga, adabiyot to'g'risidagi ilmga alohida diqqat qaratilgan. E'tirof qilish lozimki, XX asrda o'zbek adabiyotshunosligi ham miqdor jihatidan misli ko'rilmagan o'zgarishga erishdi. Fitratning "Adabiyot qoidalari", "Aruz haqida", I. Sultonning "Adabiyot nazariyasi", O'zbekiston FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti xodimlari tomonidan yaratilgan ikki jildlik "Adabiyot nazariyasi", uch jildlik "Adabiy turlar va janrlar" singari tadqiqotlar adabiyot to'g'risida dunyo ilm-fanida erishilgan xulosa, natijalar muayyan darajada mujassamlashtirilgan.

Terri Iglton tadqiqotida shakl muammosiga alohida e'tibor qaratiladi. Chunki G'arbda san'atning barcha turlariga avvalo shakl hodisasi sifatida qaraladi. Sharqda ham ayni holat kuzatiladi. Aruzdagi qat'iy tartib-qoida, nazirabozlik, muvashshahbozlik azaldan mavjudligi shundan dalolat beradi. San'at va adabiyotdagi

yangicha shakllar, turli uslub, yo'nalishlar hayot voqeligini ta'sirchan ifodalash va inson obrazini yorqin aks ettirishga intilishdan kelib chiqadi. Odam tabiatida esa shaklga berilish – suratga mahliyolik hissi mavjud. Chunki odam borliqni ko'proq eshitish va ko'rish orqali qabul qiladi. Insonda hid bilish, ta'm bilish, issiq-sovuq, yorug'lik, qorong'ulikni sezish hissidan ko'ra eshitish va ko'rish hissi ustunroq turadi. Shuning uchun kishilar, birinchi navbatda, narsa-hodisalarning tashqi ko'rinishi – shakli, suratidan ta'sirlanadi. Ko'rkam, chiroyli, bejirim narsalar ichi qanday ekanligidan qat'i nazar, birdan e'tiborni tortadi. Shu bois formalistlarning san'atni shakl hodisasi sifatida qarashi muayyan asosga ega. Terri Iglton “Adabiyot kafolatlangan va muayyan qimmatga ega, o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turuvchi asarlar to'plami sifatida mavjud emas. Shuning uchun ushbu kitobimda “adabiy” va “adabiyot” so'zlarini mazkur terminlar hayot voqeligida mavjud emasligini ko'rsatish uchun ataylab o'chiraman. Milliy adabiyotdagi “adabiy kanon”, barqaror “ulug'an'ana” muayyan davrda mavjud sharoit taqozosi ta'sirida aniq kishilar tomonidan shakllantirilgan konstrukt sifatida tushunilishi zarur. Kim aytishi, yozishi yoki kim to'plab, u haqda biror nima deyishi mumkinligidan qat'i nazar, o'z-o'zicha qimmatga ega adabiy asar yoki an'ana mavjud emas” deydi. (Iglton. T. Teoriya literatury: Vvedenie. – M.: Издательский дом “Территория будущего”, 2010. – 8-bet). Uning bu fikridan badiiy asarning qimmat, qadr topishi, adabiy an'analarning paydo bo'lishi va saqlanishi o'z-o'zicha bo'lmasligi, balki bu narsa inson omiliga – kimningdir fikriga bog'liqligi, muayyan fikrning qaror topishi ijtimoiy hayotda, siyosatda bo'lgani singari adabiyotda ham barcha zamonda hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini bildiradi.

Har bir fanning obyekti bo'lgani singari adabiyotshunoslikning ham o'z o'rganish manbasi bor bo'lib, bu – badiiy adabiyotdir. Badiiy adabiyot esa inson tafakkurining eng noyob ne'matlaridan biridir. Ijtimoiy ong shakllaridan biri hisoblangan badiiy adabiyotning og'zaki va yozma shakllari mavjuddir.

Ularning har ikkalasi uchun ham bosh obyekt inson va uning o'ziga xos dunyosidir. Albatta, tabiat hodisalari, hayvon, jonivorlar hayotiga bag'ishlangan asarlar ham bo'ladi. Biroq ularda ham aslida kishilar nazarda tutiladi, odamlarga saboq bo'ladigan, manfaat keltiradigan fikr, xulosalar ilgari suriladi. Tun, kun, quyosh, oy, yulduzlar, yil fasllari, o'simliklar haqida mulohaza yuritilganda ham avvalo odamlar hayoti, turish-turmushi e'tiborga olinadi. Tabiat hodisalari, hayvonlar, o'simliklar haqidagi asarlar ayni chog'da kishilarning (demak, ijodkorning ham) badiiy tafakkur darajasini, mulohaza yuritish miqyoslarini, xayol, tasavvur olamining qamrov doirasini ham bildiradi.

Badiiy adabiyotda kishilar dunyosi, ularning o'zaro munosabatlarini aks ettirishdan avval borliq hodisalari ta'rif-tavsif etilib, ular xuddi kishilar singari jonlantirilgan. Quyosh, oy, shamol, o'simlik, hayvonlar xuddi odamlar singari gapirtirilgan.

Asarlar badiiy qimmatiga ko'ra mumtoz, ya'ni klassika hamda ommaviy adabiyotga ajratiladi. Badiiy jihatdan mukammal asarlar mumtoz, badiiy nochor asarlar esa ommaviy adabiyot namunalariга kiritiladi. Adabiy asarlarning aksariyati (jumladan: sarguzasht, detektiv, fantastika kabilar) belletristika sanaladi. "Belletristika" deganda, hozirgi paytda matbuotda, nashriyotlarda tijorat maqsadini ko'zlab chop etilayotgan yengilyelpi bitiklar tushuniladi. Ommaviy adabiyotning ayrim namunalari keng o'quvchilar ommasida tez tarqalib, qo'lma-qo'l o'qiladi. Shu bois ular katta tirajlarda chop qilinadi. Bunday asarlar bestseller deyiladi. "Bestseller" inglizcha so'z bo'lib, "eng ko'p, eng yaxshi sotiladi" degan ma'noni bildiradi.

Adabiyot kishilar ruhi va tafakkurini tozartiradi, deyiladi. Xo'sh, u bunga qanday erishadi? Adabiyot bunga hodisalarni so'z orqali jonli, ta'sirchan ifodalash vositasida erishadi. Masalan, Abdulla Qodiriy qahramonlaridan birining qiyofasini bu tarzda tasvirlaydi: "Bizning o'zbeklarda, ayniqsa, Qo'qonda maxsus bir tus, sariqqa moyil bir tus bor. Lekin bu tusni kestirib

sariq, deb bo'lmaydi. Chunki biz og'riq kishining tusini sariq deymiz. Zarcha, za'far tuslari ham bunga dag'allik qiladilar. Ta'birimiz qo'pol tushmasa, bu go'zal qiz och ra'no gulning tusida yoki oq-sariq tusda yaratilgan edi. A'zoda o'sgan tuklarga ham haligi tusning ta'siri bo'ladi. Ra'noning sochi gungurtqora, ya'ni quyoshsiz joylarda qora ko'rinsa ham, quyoshda bir oz sarg'ish bo'lib ko'rinar edi. Shunga o'xshash Ra'noning ko'zida ham buning asari ko'riladi: mudavvarga moyilroq jodu ko'zi kishiga qattiq qaraganda, qoralikdan boshqa yana bir turli qizg'ish nur sochar edi. Kipriklar ortida nafis bir surma doirasi bor edi. Qoshi tutash kabi ko'rinsa ham ko'ndalang yotgan ikki qilich orasini nafis bir quyilib ko'tarilish ajratib turar edi. Burni hech bir munaqqidga berishmaslik mutanosib, har zamon uyalish tabassumiga hozir turgan nafis irinlarning yuqorigi qismida sezilar-sezilmas tuklar ko'kargan edi. Yuzi cho'ziq ham emas, oykulcha ham deb bo'lmas; kishiga kulib qaraganda qizil olma ostlarida ikki zomma ravshanlik hosil bo'lar, go'yo bizga chin ra'no guli ochilgan holatda ko'rinar edi. Sochlari juda quyuq, sanoqsiz kokillar orqa-o'ngini tutib yotar, qaddi uzunlik bilan qisqalikning o'rtasi, do'ndiq barmoqlarining jimjilog'ida xina gullari; har holda, bu qiz yolg'iz Qo'qondagina emas, umuman, Farg'onaning kuylariga qo'shilib maqталaturgan go'zallaridan edi" ("Mehrobdan chayon". – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 15–16–6.).

Yozuvchining qahramoni ko'rinishi haqidagi bu so'zlari kishi ko'z oldida ko'rkam, jozibali, istarasi issiq yosh go'zal qiz qiyofasini namoyon qiladi. Uning tasavvur, xayolida jozib, oydin bir manzarani jonlantiradi. Chunki adib bitgan so'zlar o'quvchining his-tuyg'ulariga ta'sir qiladi. Tarix kitoblaridagi mana bu kabi so'zlar esa u darajada ta'sir eta olmaydi: "Matrariyat davrida qadimgi odamlarning asosiy mashg'ulotlari termachilik, hayvonlarni ovlash bo'lgan. Jamiyat hayotida ayol asosiy o'rinni egallagan. Urug' turmushi uning qo'lida bo'lgan. Ayol o'choqlarni saqlagan, bolalarni tarbiyalagan, ovqatni taq-

simlagan. Mehnat qurollari va xo'jalik shakllari takomillasha borib, keyinchalik jamoatga erkak kishi bosh bo'lgan. Insoniyat hayoti tarixining bu bosqichini olimlar patriarxat deb atashgan" (A. Sa'dullayev, V.Kostetskiy, N.Norqulov. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa konserni, 1999. – 25-6.). Tarix kitoblaridagi bu singari mulohazalarning badiiy adabiyot asarlari darajasida ta'sirchan emasligining boisi shundaki, muarrixlar bo'lib o'tgan voqea-hodisalarni oddiy, jo'n holda ma'lum qiladilar. Yozuvchi, shoir esa mavjud voqelikni go'yo harakatlanayotganday ko'rsatadi. Ularning ko'zga dabdurustdan tashlanavermaydigan jihatlari haqida fikr bildiradi. Hodisani ayni chog'da bo'layotgandek jonli holatda gavdalanitirishga intiladi. Buning uchun xilma-xil qiyos, chog'lantirish, tashbeh, o'xshatishlarni qo'llaydi. Ular badiiy adabiyotning muhim asoslaridir. Xo'sh, badiiylikning o'zi nima?

Badiiylik hodisalarni hayotiy, jonli manzaralarda, kishini ta'sirlantiradigan, unda tasavvur uyg'otadigan qilib tasvirlashdir. Badiiylik barcha san'at turlariga xos hodisadir. Badiiylisiz san'at yo'qdir. San'atning mavjudligi, mohiyati uning badiiyligidadir. Badiiylik shakl va mazmun mutanosibligi tufayli ta'sirchanlik kasb etadi. Adabiyotning badiiyligini ta'minlaydigvn eng birinchi omil uning tilidir. Chunki adabiyot so'z san'atidir. Tasviriy san'at asarlariga ranglarning yorqinligi, ularning o'z o'rnida qo'llanishi joziba baxsh etsa, adabiy asarni so'z nafosatli qiladi. Adabiy asarda hayotning kundalik oddiy hodisalari so'z tufayli yorqin, hayajonlantiradigan bo'lib ko'rinadi.

Adabiyotshunoslikning asosiy obykti sanalgan badiiy adabiyotning ikki shakli: xalq og'zaki ijodi (folklor) va yozma adabiyotni biridan birini past yoki baland qo'yib bo'lmaydi. Chunki har ikkisi ham so'z san'atidir. Xalq og'zaki ijodi namunalari ham, yozma adabiyot asarlarida ham hodisalar ta'sirchan gavdalanitiriladi. Ijtimoiy-ma'naviy tarixiy taraqqiyot tufayli yozma adabiyot qanchalik ravnaqqa erishgan bo'lmasin, u folklor asarlari o'rnini egallay olmaydi. Folklor yozma adabiyotning

paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishini ta'minlagan muhim asosdir. XX asr adabiyotida yangi yo'nalishlar yuzaga kelishiga ham qadimiy folklor mif (asotir)lari asos bo'lgan. Umuman, yozma adabiyotni yangi timsol, yangi obrazlar bilan boyitib borishga folklor asarlari hamisha samarali ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun Lotin amerikalik adib Xorxe Luis Borxes "Adabiyotning boshi ham, oxiri ham mifdan iboratdir", deydi, mif, bu – folkloridir (Борхес Х.Л. Сочинения в трех томах: том 1 – М.; 1994. – с. 29.).

Adabiyot asarlari xalq hayotini, uning donishmandligini akslantirish orqali kishilar uchun o'ziga xos hayot darsligi bo'ladi. Albatta, hech bir adabiy asar: she'r yoki hikoya, roman kimgadir hayotda bevosita yo'l-yo'riq ko'rsatmaydi. Biroq ular kishilarning qalbini ezgulik, halollik, sabr-u bardoshning ulug'vorligi haqidagi aqidalar bilan tas'sirlantiradi va shu tarzda odamlarning turmushda to'g'ri yo'l tanlab olishiga ko'maklashadi. Tabiiy fanlarda katta kashfiyotlar paydo bo'lishiga ham adabiyot asarlari bevosita ta'sir ko'rsatadi. Chunki ular ixtirochi, kashfiyotchilarda nimalargadir havas, intilish uyg'otadi. Qalbdan kurtak holda paydo bo'lgan har qanday havas, intilish esa aql-tafakkurni faollashtiradi. Aql ko'ngilda tug'ilgan havasni ro'yobga chiqarishga intiladi.

Adabiyotshunoslikning asosiy obyekti bo'lgan xalq og'zaki ijodi asarlari va yozma adabiyot nima? Xalq donishmandligi, hayotiy tajribasini mujassam etgan maqollar, topqirlik, zukkolikni taqozo etadigan topishmoqlar, kishilarning qahramonligi, jasurligi, el-yurt manfaati uchun fidoyiligini ta'sirchan voqealarda aks ettiruvchi dostonlar, orzu-havas, quvonch-shodlik tuyg'ularini satrlarga singdirgan qo'shiqlar xalq og'zaki ijodi asarlari sanalsa, "O'tkan kunlar" (A.Qodiriy)ga o'xshagan romanlar, "Oq kema" (Ch.Aytmatov) singari qissalar, "O'g'ri" (A.Qahhor) kabi hikoyalar, "Bahor" (A.Oripov) kabi she'rlar yozma adabiyot namunalari. Folklor uchun ham, yozma adabiyot asarlari uchun ham mushtarak narsa – ularning hayot

hodisalari va inson dunyosini obrazli ifoda etishidir. Obrazlilik adabiyotning har ikki shaklini umumlashtirib turuvchi bosh xususiyatdir. Folklor bilan yozma adabiyot asarlari orasidagi eng muhim farq – biri og‘zaki shaklda, ikkinchisi esa yozma tarzda vujudga kelishidadir. Shuningdek, maqol, ertak, topishmoq, qo‘shiq singari folklor asarlarning muallifi kim ekani, ularning qachon, qayerda yaratilgani noma‘lum. “Alpomish”, “Manas” singari jahon madaniyati durdonalari sanalgan xalq dostonlarini ilk bora kim ijro etgani aniq emas. Buni aniqlashtirishga urinish ham o‘rinsiz. Folklor asarlarning o‘ziga xos yana bir xususiyati ularning variantlilikidir. G‘azal, ruboiy, tuyuq, roman, qissa, hikoya singari yozma adabiyot asarlari esa biror bir muallif tomonidan yaratiladi va o‘sha asar uning nomi bilan bog‘lanadi. Chunki bu asarning yaratuvchisi, kashfiyotchisi uning muallifi sanaladi.

XX asrda adabiyotshunoslik tarixi, bu fanning xususiyat va vazifalari to‘g‘risida ham qator kitoblar, darslik, qo‘llanmalar yozilgan. Universitet, pedagogika institutlari filolog talabalariga asosiy mutaxassislik fanlaridan biri sifatida o‘qitib kelingan adabiyotshunoslik va uning tarkibiy qismlari sanalgan adabiyot tarixi, adabiy tanqid, adabiyot nazariyasi, matnshunoslikka doir ko‘plab kitoblar, maqolalar e‘lon qilingan. Ularning barchasi muayyan ilmiy-nazariy qimmatga ega bo‘lib, so‘z san‘atining inson hayotida tutgan o‘rni va ahamiyati haqidagi tushuncha, tasavvurlarni teranlashtirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTSHUNOSLIK TARIXI

Adabiyotshunoslik va uning tarkibiy qismlari: adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, matnshunoslik yo‘nalishidagi ilmiy-tadqiqotlar “filologik tadqiqot” deb yuritiladi. “Filologiya” esa yunoncha so‘z bo‘lib, philo – sevaman, logos – so‘z, bilim demakdir. Shuning uchun filologiya deganda ham tilshunoslikka, ham adabiyotshunoslikka doir tadqiqotlar nazarda tutiladi. Chunki har ikki soha uchun ham til mahsuli bo‘lgan so‘z asosiy

manbadir. Qadimda yevropada insonning barcha aqliy faoliyati mahsullari “filologiya” termini atrofiga jamlangan. Umuman, o‘tmishda filologiya, falsafa hozirgiga nisbatan keng qamrovli fan sohasi bo‘lgan.

Filologiya, jumladan, adabiyotshunoslik fani ham dastlab falsafa fani doirasida vujudga kelgan, degan qarash keng yoyilgan. Masalan, qadimgi yunon donishmandi Platon (er.avv. 427–374-yillar) adabiyotning vazifasi Xudoni maqtash, kishilarni ezgulikka ishontirish ekanini ta’kidlab, asarning qanday turga mansub bo‘lishi unda muallif qanday o‘rin tutishiga bog‘liq: agar muallif o‘z nomidan so‘zlasa –“lirika”, agar u voqealarda ishtirok etmay, boshqa qahramonlarni gapirtirsa – “drama”, agar “lirika” va “drama”ga xos xususiyatlar birga qo‘llansa – “epos” bo‘ladi, degan. Qadim zamonning yana bir donishmandi Aristotel (er.avv. 384–322-yillar) adabiyot haqida “Poetika” (“Poeziya san’ati haqida”) nomli maxsus asar yozib, unda asosan drama turiga mansub asarlarga xos xususiyatlarni keng sharhlagan. Umuman, G‘arb-u Sharqning barcha faylasuflari o‘z asarlarida adabiyot, uning ahamiyati haqida, albatta, fikr bildirganlar. Bu adabiyotshunoslik, tilshunoslik azaldan falsafiy fan sifatida rivojlanib kelganidan dalolat beradi.

Adabiyot haqida keng ko‘lamda ilmiy fikr bildirish Aristotelning “Poetika” asaridan boshlangan, degan qarash mavjud. Haqiqatan ham ushbu asar adabiyot fani haqidagi eng qadimgi ilmiy tadqiqotdir. Eramizdan avvalgi 366–322-yillarda yaratilgan ushbu asarda adabiy asar qismlari bir-biriga mutanosib bo‘lishi zarurligi, san’atkor taqlidga berilmay, o‘ziga xos yangi asar yaratishi shartligi, adabiyot xuddi rassomlik, musiqa singari nafasat yaratuvchi san’at turi ekanligi asoslab berilgan. Tabiiy fanlarda bo‘lgani singari ijtimoiy fanlardagi har qanday yangilik, yangicha yondashuv ham avvalgi qarashlar zaminida paydo bo‘ladi. Jumladan, eramizdan avvalgi 384–322-yillarda yashab o‘tgan Aristotel ham “Poetika” asarida o‘z zamonasigacha bo‘lgan adabiyot haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtirgan.

Uning soʻz sanʼati xususiyatlari, adabiy tur va janrlar haqida bildirgan mulohazalari hozirgacha oʻz qimmatini saqlab kelmoqda.

Arastuning “Poetika” asari eramizdan avvalgi 336–332-yillarda yozilgan. Mutafakkirning hayot tajribasi ortib, aql-tafakkuri kamolga yetgan bir paytda – taxminan ellik yoshga yaqinlashgan chogʻida bitgan bu kitobi davr oʻtishi bilan koʻpgina tillarga tarjima qilinib, unga qator sharhlar bitilgan. “Poetika” IX asrda suryoniy tiliga, taxminan 930-yilda esa suryoniy tilidan arab tiliga tarjima qilingan. Sharq mutafakkiri Abu Nasr Forobiy (873–950) Arastuning ana shu asari taʼsirida “Sheʼr sanʼati qonunlari haqida risola”sini yozgan hamda “Poetika”ga sharh bitib, asarning mazmuni va mohiyatini izohlagan. Ibn Sino (980–1037), Ibn Roʻshd (1126–1198) kabi olimlar “Poetika” xususida mulohaza bildirgan. Sharqda Arastuning boshqa asarlariga ham katta qiziqish bilan qaralgan. Abu Nasr Forobiy Sharqda “ustoz avval” deya taʼriflangan Arastuning asarlariga sharhlar bitib, ularni keng ommaga tushunarli tarzda izohlagani bois “muallimi soniy” – “ikkinchi muallim” deb nom qozongan. Ibn Sino “Metafizika”ni qirq marta oʻqib ham yaxshi tushunolmagani, Forobiyning sharhi bilan tanishgach esa Arastuning ushbu asari mazmun-mohiyatini anglagani naql etiladi (qarang: Arastu. Poetika. Axloqi kabir. –T.: Yangi asr avlodi, 2004. –124–143-betlar).

Sharqda “birinchi muallim” deya sharaflangan Arastuning “Poetika” asari – “adabiyotshunoslikka oid dastlabki tadqiqot” deya eʼtirof etiladi. Afsuski u toʻliq saqlanmagan. “Poetika”ning bizgacha yetib kelgan ayrim qismlari ham shunchalik eʼtibor qozongani va u ming yillardan beri adabiyotshunoslik, sanʼatshunoslik va boshqa sohalar uchun moʻtabar tayanch manba sifatida qadrlanayotgani daholarning mulohazalari barcha zamonlarga birday daxldor ekani, ular hech qachon ahamiyatini yoʻqotmasligidan dalolat beradi. “Poetika” toʻgʻrisida Forobiy, Ibn Sino singari qadimgi zamon mutafakkirlari emas, XX – XXI asr faylasuflari, adabiyotshunoslari ham maroq bilan mulohaza

yuritishadi. Arastuning ilmiy merosiga bag'ishlangan tadqiqotlar orasida A.F.Losev, F.A.Petrovskiy, A.S.Axmanov singari rus olimlarining asarlari alohida ajralib turadi. "Poetika"ni o'zbekchaga o'g'irgan M.Mahmudov ushbu nashrga ularning ayrim maqolalarini ham keltiradi. Bu esa Arastuning asarini yaxshiroq tushunib, uning ilmiy-estetik tafakkur tarixidagi ahamiyatini anglashda o'quvchiga yaqindan ko'maklashadi (qarang: Arastu. Poetika. Axloqi kabir. –T.: Yangi asr avlodi, 2004. –61 – 148-betlar).

Arastu zamonida, undan avvalgi va keyingi davrda G'arbda badiiy adabiyot "poeziya" deyilgan. Hozirgi tushunchadagi badiiy adabiyotni "poeziya" deb atash Pushkin yashagan paytda va undan keyingi zamonda ham saqlangan. Shuning uchun V.G.Belinskiy (1811–1848) adabiyot va uning ijtimoiy hayotdagi o'rni, rus va jahon adabiyotiga bag'ishlangan salmoqli tadqiqotini "Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi" (1841) deb nomlagan. Oybek ulug' rus tanqidchisining ushbu asarini o'zbek tiliga tarjima qilgan.

"Poetika"ga qavs ichida "poeziya san'ati haqida" deb izoh beriladi va bu asarga bag'ishlangan tadqiqotlarda Arastu badiiy adabiyotni "poeziya" deb atagani ta'kidlanadi. Yunon mutafakkirining ushbu asari hajman kichkina bo'lib, u "Asar mazmuni", "Poeziya – o'xshatish san'ati", "Tasvirlashning turli vositalari", "Tasvirlash predmetining xilma-xilligi", "Aks ettirishning turli usullari", "Poeziyaning tabiiy paydo bo'lishi", "Poeziyaning taraqqiyoti va bo'linishi", "Tragediyaning kamoloti", "Komedianing mohiyati va takomillashuvi", "Tragediyaning eposdan farqi", "Tragediya. Uning mohiyati", "Tragediya. Uning elementlari", "Rivoyat va uning muhimligi", "Tragediyaning yaxlitligi", "Tragediya hajmi", "Voqea birligi", "Voqeadagi xususiylik va mushtaraklik", "Murakkab va sodda rivoyatlar", "Tragediyaning ichki bo'linishi: keskin, to'satdan bilish, ehtiros", "Tragediyaning tashqi bo'linishi", "Hamdardlik va dahshat uyg'otish", "Xarakterlar" "Xarakterlarning izchilligi

haqida”, “Xarakterlarning hayotiyliigi haqida”, “Jonli tasavvur”, “Tugun va yechim”, “Tragediyaning turlari”, “Yana tugun va yechim haqida”, “Bir va ko‘p rivoyatli tragediyalar”, “Voqeada xorning roli”, “Til va fikr”, “Nutq bo‘laklari”, “Otlarning turlari”, “So‘z tanlash”, “Epos. Uning rivoyat jihatidan tragediyaga o‘xshashligi”, “Turlar va tarkibiy qismlardagi o‘xshashlik”, “Poeziyadagi haqiqiy voqelik tasvirini tanqid qilganlarga javob”, “Tragediyaning eposdan ustunligi”, “Xulosa” deb nomlangan kichik qismlarga ajratilgan.

Poeziya, ya‘ni badiiy adabiyotning asosida hayot turadi, shoir undagi hodisalarning o‘xshashini ijod qiladi yoki ularni qaytadan gavdalandiradi, degan g‘oya ilgari surilgan mazkur tadqiqot: “Biz, umuman, poetik san‘at to‘g‘risida, shuningdek, uning alohida ko‘rinishlari va ulardan har birining imkoniyatlari, poetik asarning yaxshi chiqishi uchun rivoyat (mifos) qanday tuzilmog‘i lozimligi to‘g‘risida so‘zlaymiz. Bundan tashqari, asarning nechta va qanday qismlardan iborat bo‘lishi, shu bilan birga, bu tadqiqotga tegishli bo‘lgan hamma boshqa masalalarga to‘xtalib o‘tamiz”, deb boshlanadi. Arastuning ushbu asari bilan tanishib chiqqan kishi esa bizgacha “Poetika”ning bir qismigina saqlanib qolgani, donishmandning “bu tadqiqotga tegishli bo‘lgan hamma boshqa masalalar” xususidagi mulohazalari bizgacha yetib kelmaganini darhol payqaydi.

Arastu “Poeziya – o‘xshatish san‘ati” deb ta‘kidlaydi va uning paydo bo‘lishi xususida fikr bildirib, poetik san‘at ikkita sababga ko‘ra: gavdalandirish hamda o‘xshatish xususiyati asosida yuzaga kelishini qayd etadi. Donishmandning: “O‘xshatish insonga bolalikdan xos xususiyat. Inson boshqa mavjudotlardan o‘xshatish qobiliyatiga ega ekanligi bilan farqlanadi, hatto, dastlabki bilimlarini u o‘xshatishdan oladi va bu jarayon samaralari barchaga huzur bag‘ishlaydi... Biz haqiqatda yoqimsiz ko‘ringan narsalarga, masalan, jirkanch jonivor va murdalar tasviriga zavq bilan boqamiz. Buning sababi shundaki, bilim olish faqat faylasuflargagina emas, balki boshqa kishilarga ham

juda yoqadi. Farq shundaki, oddiy odamlar bilish uchun tomosha qilmaydilar. Ular tasvirga zavqlanib qaraydilar. Chunki unga boqib, “mana bu narsa bunday ekan” deb mulohaza yuritishni o‘rganadilar. Agar o‘xshashi tasvirlangan narsani avval ko‘rmagan bo‘lsa, o‘xshatishdan emas, balki bichim, bo‘yoq yoki shunga o‘xshash boshqa narsadan zavq tuyadilar” degan mulohazalari mantiqan asosli ekanligi bois ming yillar o‘tsa-da, eskirmasdan keladi (qarang: Arastu. Poetika Axloqi kabir. –T.: Yangi asr avlodi, 2004. – 11 – 12-betlar).

Yunon mutafakkirining fikrlari ana shunday keng qamrovli, salmoqdor va eskirmas bo‘lgani uchun Forobiy uni “hakim Arastu”, “Arastu hakim” deb e‘zozlaydi. Arastuning she‘r navlari, shoirlarning bir-biridan farqi, o‘xshatish, tragediya, komediya, dramaning paydo bo‘lishi va ularning o‘ziga xos xususiyatlari haqidagi mulohazalarini sharhlaydi. Jumladan, tragediyani: “U she‘rning ma‘lum bir navi bo‘lib, uning o‘qilayotganini eshitgan yoki o‘zi ovozi chiqarib o‘qigan kishi huzur qiladi. Tragediyalarda birovlariga misol (o‘rnak) bo‘la oladigan yaxshiliklar va maqtaniladigan fe‘l-atvorlar zikr qilinadi; bu vaznda shaharni boshqaruvchi hukmdorlar madh etiladi” deb izohlaydi.

Forobiyning “Poetika”ni sharhlab yozgan: “Ayrim shoirlar tug‘ma qobiliyatli va she‘r bitishga tayyor tabiatli kishilar bo‘ladi va ular tashbeh va tamsilga layoqatli bo‘ladilar... Bir xil shoirlar she‘r san‘atidan yetarlicha xabardor bo‘lishavermaydi, balki ular tug‘ma qobiliyatlarining yaxshiligi bilangina qanoat hosil qiladilar. Ular o‘zlarining iste‘dod darajalariga ko‘ra ish tutadilar. Bunday shoirlar chinakam musaljis – mulohazakor shoirlardan sanalmaydilar. Chunki ularda she‘r san‘atini o‘zlashtirib olish uchun kamolot yetishmaydi va bu san‘atda turg‘unlik bo‘lmaydi. Kimki unday odamning she‘rini ko‘rib, u qobiliyatli odam ekan, deb o‘ylagan bo‘lsa, bu shuning uchunki, uning fe‘l-atvorida shoirlarga xos bo‘lgan turq – ko‘rinish mavjudligidangina shunday mulohazaga kelingan. Yo bo‘lmasa,

bu xil odamlar chinakamiga shoirlar san'atini egallagan bo'lishadi, hatto she'r ijodiga xos bo'lgan xususiyatlardan birortasi ham, u qaysi she'r turiga aloqador bo'lmasin, baribir, bu qonun-qoidalar undan qochib qutulolmaydi. Ular she'riyat san'atida qo'llanadigan tashbeh va tamsillarni juda ham mahorat bilan ishlatadilar. Bu xil shoirlar chindan ham "qobiliyatli shoirlar" deyishga sazovordirlar. Ana shu ikki tabaqa shoirlar (tug'ma qobiliyatli shoir hamda she'r yozish qonun-qoidalarini o'rganib, o'zlashtirishda uquvli shoir – A.U.) ga va ularning fe'llariga taqlid qiluvchilar bo'ladi. Bular o'sha ikki tabaqa shoirlar yo'li – ijodini yodlaydilar. Ular o'zlarida tug'ma shoirlik tabiati bo'lmagani holda, she'riy san'at qonun-qoidalaridan xabardor bo'lib turib, tashbeh – o'xshatish va tamsil – metaforalarning ketidan yuradilar. Yo'ldan adashadigan va toyadigan shoirlarning ko'pchiligi xuddi mana shu tabaqa shoirlar ichidan chiqadi" degan mulohazalari, nafaqat, o'tgan zamonlarga, balki hozirgi va kelgusi davrlarga ham to'la tegishlidir. Arastuning adabiyotning paydo bo'lishi va uning ahamiyati, adabiy turlar va janrlar haqidagi fikrlarining mohiyati qancha asrlar o'tsa-da, jiddiy tarzda o'zgarmagan. Shu bois Mixail Baxtin: "Janrlarning nazariyasi bizning zamonimizgacha ham Aristotel qoldirib ketgan nazariyaga hech qanday muhim yangilik qo'sholgan emas. Uning "Poetika"si janrlar nazariyasining mustahkam poydevori bo'lib qolaveradi. Faqat bu poydevor gohida shu qadar chuqurlikka o'rnashadiki, uni ko'rishning o'zi amrimahol bo'lib qoladi", deydi (Baxtin M.M. Литературно-критический статьи. – М.: Худож. лит., 1986. – 396-bet). Bu rus adabiyotshunosi "Epos va roman" tadqiqotida roman janrining o'ziga xos jihatlari to'g'risida mulohaza yuritish asnosida adabiyotshunoslikning nazariy muammolariga e'tibor qaratib: "O'tmishning yirik va tugal poetikalari – Aristotel, Goratsiy va Bualo poetikalari adabiyotning yaxlitligini va bu yaxlitlik ichida barcha janrlarning mukammal uyg'unlik hosil qilishini chuqur his etish ruhi bilan sug'orilgan. Ular mazkur janrlar uyg'unligini

go‘yo ayon eshitib turadilar. Bu poetikalarning kuchi, betakror yaxlitlik sifatidagi mukammalligi va tugalligi shunda” deb ta’kidlaydi.

“Poetika”da tragediya, komediya, drama to‘g‘risida yozilgan ta’riflar shu paytgacha o‘zgarmagan. Chunki Arastu ushbu janrdagi asarlarning mohiyatini aniq ifodalagan. Masalan: “Tragediya muayyan hajmli, turli qismlari turlicha sayqallangan til yordamida, bayon vositasida emas, balki xatti-harakat orqali ko‘rsatiladigan va iztirob bilan inson ruhini poklovchi va tugal voqea tasviridir” degan hamda ushbu ta’rifdagi “sayqallangan til” hamda “turli qismlari turlicha sayqallangan” degan o‘rinlarini: “Sayqallangan til” deganda men ritm, garmoniya va musiqiylikka ega bo‘lgan tilni nazarda tutaman. “Turli qismlari turlicha sayqallangan” deganda esa ba’zi qismlari faqat vazn bilan, boshqa qismlari ham vazn, ham musiqiylik bilan bezalgan nutq anglashiladi” deb izohlagan. Mazkur risolada “Tragediya xatti-harakat tasviri bo‘lib, undagi xatti-harakatlar muayyan xarakter va fikrlash tarziga ega qahramonlar tomonidan amalga oshiriladi” deyilgan hamda tragediya oltita unsur: harakat va manzara, musiqa, nutq, xarakter, fikr va g‘oya hamda tomoshadan tarkib topishi ta’kidlangan.

Arastuning xarakter, g‘oya, go‘zallik nima ekanligi to‘g‘risidagi tushuntirishlari hozirgi paytda ham ayni hodisalarga berilgan eng asosli, mazmundor ta’rif sanaladi. “Poetika”da: “Inson maylining nimadadir namoyon bo‘lishi, kimning nimanidir afzal deb hisoblagani yo nimanidir yoqtirmagani xarakterdir; gapiruvchining nimani ma’qullagani yoki yoqtirmagani aniq ifodalanmagan nutqda xarakter gavdalanmaydi. G‘oya esa nimaningdir borligi yoki yo‘qligi yoxud umuman nimaningdir ifodalanishidir” deyiladi. Qadimgi yunon mutafakkiri ayni mulohazalarini ham, boshqa fikrlarini ham izchillik bilan rivojlantirib, ularning mohiyatini keng yoritadi. Masalan, tragediyada xarakterlardan to‘rt maqsad (xarakter yaxshi, o‘ziga xos, hayotiy (haqqoniy) hamda izchil bo‘lishi kerak) ko‘zda tutilishi

qayd qilinib, “shaxs agar o‘zining gaplari va ishlarida qandaydir maqsadga amal qilsa, u xarakterga ega bo‘ladi”, deyiladi. Bundan esa hamma emas, balki o‘z maqsadiga erishish uchun intiladigan, yo‘lidagi to‘siqlar oldida to‘xtab qolmaydigan, faol, harakatchan, kurashchan odamgina xarakter sohibi ekanligi anglashiladi. Sofokl, Shekspir tragediyalaridagi, Fitratning “Abulfayzxon”, Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulug‘bek” asarlaridagi asosiy qahramonlar o‘z maqsadi yo‘lida dadil kurashadigan, boshqalardan har jihatdan alohida ajralib turadigan, o‘ziga xos xarakterga ega kishilar sifatida tasavvur hosil qiladi.

Arastu tragediyaga xos xususiyatlar, uning uchun zarur unsurlarni tushuntirar ekan, uning hajmi haqida so‘z yuritib: “muayyan bo‘laklardan tarkib topgan, tartibli va ayni chog‘da har qanday hajmga ega emas, balki muayyan hajmga ega bo‘lgan mavjudot, har qanday narsa go‘zaldir. Go‘zallik hajm va tartibdan kelib chiqadi”, deydi. U haddan tashqari kichkina narsa ham, haddan tashqari katta narsa ham go‘zal sanalmasligiga e‘tibor qaratadi. Rostdan ham hech kim bit, kana singari hasharotlar, turli mikroblar yoki fil, jirafa, begemot, kit, tuya, timsohga go‘zallik manbayi sifatida qaramaydi. Ularni ko‘rganda kishi ohu, kaklik, kanareyka yoki gullagan o‘rik, gullagan bodom daraxtini ko‘rgan chog‘idagi kabi zavq olmaydi. Arastuning uqtirishicha, kishilarga zavq beradigan narsalarda qismlar o‘zaro mutanosib hamda muayyan hajmda bo‘ladi. Jirafaning bo‘yni, oyoqlari haddan tashqari uzun, boshi esa gavdasiga nisbatan juda kichkina ekanligi yaqqol bilinadi. Filning uzun xartumi, kalta dumi, tuyaning belidagi do‘ppaygan o‘rkachi, uzun bukri bo‘yni, begemotning jag‘i naq to‘qson gradus burchak hosil qilib ochilishi, eshakning qulog‘i uzun va katta ekanligi g‘alati ko‘rinadi. Arastu narsa-hodisalardagi barcha a‘zo, unsurlar bir-biriga mos, mutanosib bo‘lganida ular chiroyli ko‘rinib, e‘tiborni tortishini ta‘kidlaydi hamda: “Jonli va jonsiz go‘zal narsalar bir qarashda sezib olinadigan hajmga ega bo‘lishi lozim”, deydi. “Poetika”dagi “Hajm asarning mohiyatidan kelib chiqadi. Har

doim yaxshiroq tushuniladigan narsa hajman ham go‘zalroq bo‘ladi” kabi hikmatomuz mulohazalar Arastu ulug‘ faylasuf ekanidan dalolat beradi.

“Poetika”da boshqa janrlarga qaraganda tragediya xususida ko‘proq mulohaza yuritilgan. Buning sababi shundaki, qadimda Yunonistonda tragediya janridagi asarlar adabiyot va san‘atning darajasini ko‘rsatadigan, ijodkorlarning mahoratini o‘lchaydigan asosiy mezon sanalgan. Ular asosida ko‘rsatiladigan tomoshalar eng yuksak madaniy-ma‘rifiy tadbir sifatida qadrlangan. Sharqda esa g‘azal, doston adabiyot uchun yuksak mezon bo‘lib kelgan. Firdavsiyning “Shohnoma”si, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiyning “Xamsa”lariga so‘z san‘atining yuksak cho‘qqisi deb qaralgan. Arastu tragediya va boshqa janrlar to‘g‘risida fikr bildirganda yunon adabiyotining eng ajoyib asarlariga asoslangan. U Homerni “eng ulug‘ shoir” deb sharaf lab: “Homer poeziyaning murakkab turida ham shu qadar buyuk ediki, u mukammal she‘r ijod qilibgina qolmay, balki dramatik tasvirlarni ham yarata oldi” degan. Arastu tragediya janridagi asarlarga xos xususiyatlarni tahlil etishda Sofokl, Esxil, Evripid ijodiga tayangan. Ulug‘ donishmand: “Aktorlar ishtiroki masalasiga kelganda, Esxil bitta aktyor o‘rniga ikkita kiritdi, xor qismini ozaytirdi va dialogni birinchi o‘ringa qo‘ydi. Sofokl esa aktyorlarni uchtaga yetkazdi va dekoratsiyalar kiritdi” (O‘sha manba.13-bet); “Sofoklning aytishicha, u odamlarni qanday bo‘lishi kerak bo‘lsa, shunday tasvirlagan, Evripid esa qanday bo‘lsa, o‘shanday tasvirlagan” (O‘sha manba. 53-bet) deya bu ulug‘ shoirlarning novatorligi – adabiyot va san‘atga olib kirgan yangiligini aniq ko‘rsatgan. Yunon allomasining badiiy asar ahamiyati, uning ta’sirchanligi xususiyati, shoirlarning qobiliyati, iste’dodi darajasi to‘g‘risidagi fikrlari keng qamrovliligi, hozirgi zamonda ham muhim ahamiyatga ega ekanligi bilan diqqatni jalb etadi. Masalan, uning: “Asar shunday yozilishi kerakki, u sahnada ko‘rilmaganida ham, bo‘lib o‘tgan voqeani tinglovchi har bir

kishi, xuddi Edip haqidagi rivoyatni tinglaganday, hodisalarning keskinlashib borishidan g'am chekuvchiga nisbatan o'zida hamdardlik sezsin va vujudi jimirlab seskansin", (O'sha manba. 28-bet.) degan fikrlari hozirgi davrda ham kino, teatr, tasviriy san'at, haykaltaroshlik singari zamonaviy san'atning barcha turlari uchun eng maqbul mezon bo'la oladi.

"Poetika"da adabiyot bilan bog'liq juda ko'p masalalar, xususan, hozirgi zamonda ham dolzarb muammolardan biri bo'lib kelayotgan "janr"ning mohiyati yoritiladi. Arastuning: "San'atkorlar muayyan shaxslarni tasvirleydilar. Ular esa yaxshi yoki yomon bo'lishi mumkin (Negaki shaxslarning qandayligi shu bilan belgilanadi. Zero, hamma odamlar xarakterlaridagi illati yoki fazilati jihatidan farqlanadilar). Ular bizdan yaxshiroq yoki bizdan yomonroq yoki hatto, bizdek bo'ladilar" (O'sha manba. 9-bet) degan fikri asarning janrini belgilashda undagi qahramonlar obrazi tasviri muhim tayanch – asos bo'lishini bildiradi.

V.F.Gegel, V.G.Belinskiy singari mutafakkirlar asarlarida ham Aristotel qarashlari davom ettirilgan. Alisher Navoiy, Bobur kabi Sharq shoirlarining aruz nazariyasi haqidagi asarlari ham mavjud qarashlarni rivojlantirish asosida vujudga kelgan.

Adabiyotshunoslikning o'ziga xos xususiyati adabiyot davr hayotini, inson dunyosini tushunishning eng ishonchli vositasi ekanligini, so'z san'ati xalq dunyoqarashi, ruhiyatini aks ettiruvchi oyna bo'lib qolishini ilmiy sharhlashidadir. Adabiyotning kishilik jamiyati ravnaqida muhim ahamiyat kasb etishi barcha davrlar mutafakkirlari tadqiqotlarida alohida ta'kidlangan. Ayniqsa, Aristotel, Forobiy, Ibn Sino, Navoiy, Bualo, Lessing, Gyote, Gegel singari donishmandlarning adabiyot va uning ahamiyati haqidagi mulohazalari adabiyotshunoslikning fan sifatida ravnaq topishiga samarali ta'sir ko'rsatgan.

Sharqda qadimda she'rshunoslik badiiy asar (doston, g'azal, ruboiy, tuyuq va hokazo) darajasida qadrlangan. Aytish mumkinki, Sharq adabiyotshunosligi asosan she'rshunoslikdan

iborat bo'lgan. She'rni tushunish, tahlil qilish, sharhlash kishilarning intellektual darajasini belgilaydigan o'ziga xos mezon hisoblangan. Shuning uchun o'z zamonining barcha peshqadam ijodkorlari she'rshunoslikka doir maxsus asar yaratishga harakat qilishgan. Jahon tibbiyot fani tarixida yuksak o'rin tutgan Abu Ali ibn Sinodek mutafakkirning "Mu'tasamush-shuaro" ("Shoirilar panohgohi") asarini yozgani ham aynan shundan dalolat beradi. Yoki Alisher Navoiy, Bobur singari siymolarning "Xamsa", "Xazoyin ul maoniy", "Boburnoma"yu yuzlab go'zal g'azal, tuyuqlar yaratish bilan kifoyalanmasdan, "Mezon ul avzon"("Vaznlar o'lchovi"), "Majolis un nafois"("Go'zallar majlisi"), "Muxtasar"dek asar bitib, aruz she'r tizimini nuqtadonlik bilan tadqiq qilgani Sharqda she'rshunoslik azaldan g'oyat qadrlanganini bildiradi. Forobiy Aristotelning "Poetika"sini sharhlab, eramizdan avval yashagan bu donishmand o'zining she'r satrlari haqidagi mulohazalarini to'la bayon qilishga ulgurmagan, deydi. U she'r san'ati haqida fikr bildirib: "Bu san'at biror maqsadni amalga oshirayotgan paytda yo'ldan chiqib ketmaslikka yordam beruvchi va inson xayolini qog'ozda namoyon etuvchi san'atdir. She'rning olti xili bor. Shundan uchtasi yaxshi va uchtasi yomon xildir. Yaxshilaridan biri shuki, inson uning yordamida aqliy quvvatini mukammallashtiradi, san'atga olib boruvchi fikri oydinlashadi, yaxshi ishlarga, fazilatli bo'lishga ilhomlanadi, xasislik, yomon va qabih ishlardan saqlanadi. Ikkinchi yaxshi xili kishining ruhiy sezgilarini yuksaltiradi, haddan tashqari ehtiyotkorlikdan xoli qiladi, izzat-nafsni saqlaydi, g'azablanishdan, yomon ishlardan ehtiyot bo'lishga yordam beradi. Uchinchisi, ana shu yuqorida qayd etilgan yaxshi xislatlarni namoyon etishga yordam beradi" deydi. Forobiy "aqliy quvvatni mukammallashtiruvchi", "fikrni oydinlashtiruvchi" ta'sirchan omillardan biri deb e'tirof etgan adabiyot va uni o'rganadigan fan, tabiiyki, xalq tarixi va jamiyat hayotida alohida o'rin tutadi. Shu boisdan adabiyotshunoslik xususida ma'lum bir tushunchaga ega bo'lish hayot hodisalari

va inson dunyosi to'g'risidagi tasavvurlarni oydinlashtirish demakdir.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Igltonning qayd etishicha, "Zamon o'zgaradi, qadriyatlar o'zgarmaydi" degan fikr har doim ham haqiqatga to'g'ri kelavermaydi. Chunki ayrim asarlarga muayyan davrda adabiy asar, ma'lum bir zamonda esa falsafiy asar sifatida qaraladi. Yoki bir davrda falsafiy asar sifatida qadrlangan asar keyinchalik oddiy adabiy asarga aylanib qoladi. Umuman, narsalarning qadri bo'lgani singari adabiyot asarlarining ham qadri davr o'tishi bilan o'zgaradi. Hatto Shekspir va boshqa daho ijodkorlarning asarlari ham bundan mustasno emas. Chunki odamlar o'ziga naf yetkazadigan narsalarni qadrlaydi. Foydasi tegmaydigan narsalarga esa e'tiborsiz qaraydi. Keskin o'zgarishlar kechayotgan zamonamizda ajdodlarimiz ardoqlab kelgan ko'pgina asarlar e'tibordan qolib ketayotgani, kishilarni qiziqitirmay qolgani, keraksiz narsa bo'lib tuyulayotganiga ajablanmasa ham bo'ladi, (o'sha manba. 31-bet).

Sharq adabiyotshunosligida ilmi aruz, ilmi bade', ilmi qofiya alohida o'rin tutadi. Ilmi aruz – aruz she'r tizimining o'ziga xos qonuniyatlarini, ilmi bade' – nutqqa bezak beruvchi san'atlar, ularning o'ziga xos jihatlari, fikrni chiroyli, ta'sirchan ifodalashdagi o'rni, ilmi qofiya – qofiya va uning turlari, tuzilishi, badiiy san'atlar va vazn bilan munosabati, she'rning ohangdorligini ta'minlashga ta'siri kabilarni o'rganadi. Tazkira Sharq adabiyotshunosligining muhim manbasi bo'lib, u taqriz, adabiy portret, adabiy-tanqidiy maqola, obzor maqola singari o'ziga xos adabiy-tanqidiy janrdir. Navoiyning "Majolis un-nafois", "Nasoyim ul muhabbat", Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" asarlarida ko'pgina shoirlar ijodiga umumiy tarzda baho beriladi.

Terri Igltonning ta'kidlashicha, qadimgi yunonlar ham hozir bizni hayratga solayotgan tragediyalarining buyuk asar ekanligini bilishmagan. Bunga qo'shimcha sifatida Mixail Baxtinning "Antik davrning o'zi hozir biz biladigan antik

davrni bilgan emas. Shunday bir maktab hazili bor edi: qadimgi yunonlar o'zlari haqidagi eng asosiy narsani bilmagan edilar; ya'ni ular qadimgi yunon ekanliklarini bilmagan va o'zlarini hech qachon qadimgi yunon deb atamagan edilar. Zero, amalda ham yunonlarni qadimgi yunonlarga aylantirgan vaqt masofasi ulkan o'zgartiruvchilik ahamiyatiga ega bo'ladi: u antik davr madaniyatida shunday yangi va yangi ma'naviy qadriyatlar kashf etdiki, yunonlar, shu madaniyatni o'zlari yaratgan bo'lsalar-da, ular haqida bilmagan edilar; aytishimiz mumkinki, Shekspirning o'zi ham, uning zamondoshlari ham hozir biz bilgan "buyuk Shekspir"ni bilmagan edilar" (Бахтин М.М. Литературно-критический статье. – М.: Худож. лит., 1986.– 504 – 506-betlar.) degan mulohazalarini keltirish mumkin. Ingliz adabiyotshunosining fikrlaridan shu anglashiladiki, g'oyat shiddat bilan o'zgarib borayotgan zamonamizda Shekspir singari daholarning asarlaridan ko'ra maishiy hayot mavzusida jo'n asarlar yozib, to'xtovsiz chop ettiradigan grafomanlarning bitiklari ko'proq qadrlanadi. (Iglton T. Теория литературы. 31-bet.)

Adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid g'azal, tuyuq, ruboiy, hikoya, roman, doston, chiston, tragediya kabi adabiy janrlarning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida tasavvur bersa, adabiyotshunoslik tarixi ularning har bir davrda tutgan o'rnini bilib olish imkonini hosil qiladi.

BADIIY ASAR VA UNING KOMPOZITSIYASI

Inson faoliyatining mahsuli musiqa, rassomlik, haykaltaroshlik, teatr, kino, amaliy san'at singari san'atning muayyan turiga mansub asarlar badiiy asardir. Shu bois "badiiy asar" termini san'atning barcha turlariga tegishlidir. She'r, doston, drama, roman, qissa, hikoya singari so'z san'atiga daxldor asarlar "adabiy-badiiy asar"dir. Lekin ko'pincha har qanday she'r, doston, drama, roman, qissa, hikoya "badiiy asar" deb yuritiladi. Navoiyning "Xamsa"si, Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani singari mumtoz asarlar bilan "sariq matbuot"dagi om-

mabop, jo'n asarlarni esa bir qatorga qo'yib, tenglashtirib bo'lmaydi. Chunki ushbu asarlar badiiy darajasiga ko'ra bir-biridan tamoman farq qiladi. Uzoq zamonlardan o'tib kelayotgan, hayot hodisalari va inson obrazini yorqin aks ettirgan asarlar, jumladan, Navoiyning devonlari, "Xamsa"si, Bobur, Mashrab she'rlari, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdulla Qahhorning hikoya va romanlari, Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" tragediyasi mumtoz (klassika) badiiy asarlar sirasiga kiradi. Hayot voqeligi oddiy bayon qilingan, o'quvchilarning diqqatini jalb etish, qiziqtirish maqsadida o'ylab topilgan, to'qilgan sarguzashtlar jo'n ifodalangan, o'ylantirmaydigan, mushohada yuritishga asos bermaydigan yengil-yelpi ommabop asarlarni "badiiy asar" emas, "adabiy asar" deyish kerak.

Badiiy asar hayot voqeligining obrazlar vositasidagi ifodasidir. Badiiy asarda hayotning muayyan qirradi ma'lum bir yaxlitlik kasb etib, akslanadi. Uning bu manzarasida biror bir voqelik, undagi odamlar fe'l-atvori, dunyoqarashi, intilishi, turmush tarzi, kiyinishi, biri-biri bilan o'zaro muomala-munosabati kabilar namoyon bo'ladi. Shuning uchun har bir barkamol badiiy asar o'z davrining o'ziga xos ko'zgusidir. "Adabiy asar" hamda "adabiy badiiy asar" tushunchalari bir-biridan muayyan darajada farq qiladi. "Adabiy asar" tushunchasining qamrov doirasi keng bo'lib, "adabiy-badiiy asar" uning tarkibiga kiradi. Hikoya, qissa, roman, memuar, sayohatnoma, esse janrlaridagi asarlarning barchasi adabiy asardir. Hikoya, qissa va roman esa badiiy asardir.

Albatta, tarixiy, ilmiy asarlarda ham davr o'z ifodasini topadi. Biroq badiiy asarlar ulardan jiddiy farq qilib, davr kishilarining ichki-tashqi dunyosini ko'rsatadi. Zamona kishilarining turmush tarzi, ularning intilishi, dunyoqarashi, qiziqishi, sevgi-muhabbat, qayg'u-quvonchlari faqat badiiy asarlardagina o'zining aniq ifodasini topadi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar", Oybekning "Navoiy" romanlarida davr kishilarining hayot tarzi jonli chizib berilgan. Milliy adabiyotlar tarixida

shunday asarlar ham bo'ladiki, ular "millat hayotining qomusi" deb yuritiladi. Masalan, Aleksandr Pushkinning "Yevgeniy Onegin" romani shunday deb e'tirof qilinadi. Haqiqatan ham ushbu asarda XIX asr boshlaridagi rus hayotining muayyan jihatlari jonli gavdalan tirilgan. Unda turli tabaqa vakillarining hayoti, rus o'lkasi tabiati ishonarli ko'rsatilgan. Albatta, XIX asr rus kishilari hayoti haqida ko'plab ilmiy asarlar yozilgan va ularda aniq ma'lumotlar, asosli dalillar bayon qilingan. Biroq bu ma'lumotlar, dalillar har qancha asosli bo'lmasin, "Yevgeniy Onegin" romanichalik ta'sirchan emas. Ushbu romanni yuz-ikki yuz yildan keyin o'qigan kishi ham qalamga olingan hodisalarning jonli manzarasini ko'z o'ngida tasavvur qila oladi. Chunki unda odamlarning hayoti, ularning sevgi-muhabbati, ayriliq azoblari, hijron iztiroblari, quvonch-shodliklari gavdalan tirilgan. Kishilar hayotiga taalluqli bu abadiy muammolar bilan tanishish esa hamisha qiziqarlidir. Chunki o'tmishda ham, hozir ham, bundan keyin ham odamlararo munosabatlar sevish-sevilish, ayriliq, hijron, umid, umidsizlik, baxt, baxtsizlik, makr, aldov, xiyonat, sadoqat kabi murakkab va ziddiyatli hodisalardan tarkib topadi. Qarama-qarshiliklarga, chigalliklarga, kutilmagan ziddiyatlarga to'la ana shu jarayon hamisha kishilar hayotining mundarijasini belgilaydi. Badiiy asarning asosiy maqsadi esa ana shu haqiqatni gavdalan tirish va shu asosda kishilar xarakterini, ularning o'y-kechinmalarini, fikrini, dunyoqarashini boyitish, tuyg'ularini yuksaltirishdir. Demak, badiiy asar kishilarga hayot haqida va o'zi to'g'risida bilim, ma'rifat beradi. Ilmiy asarlar esa biror bir voqea-hodisa, narsaning ma'lum bir jihati xususida ma'lumot taqdim qiladi. Ilmiy asarlarda isbotlangan, aniqlangan haqiqatlar bayon etiladi. Badiiy asarlarda esa biror ishni bajarayotgan yoki biror holatga tushib qolgan odamning qalbida, xayolida qanday o'zgarishlar kechayotgani ko'rsatiladi. So'z san'ati asarlari ana shu jihati bilan o'quvchilarning ongiga, his-tuyg'ulariga ta'sir qilib, ularning qalbida oliyjanob hislar, ezgu fikrlar uyg'otadi.

Albatta, san'atning boshqa turlari ham kishining ongi va qalbiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, mahoratli musavvir qo'llagan yorqin bo'yoqlar manzaralarning ilgari e'tibor qilinmagan qirralarini ochib ko'rsatadi. Unga qarab turib, ko'ngilda pokiza hislar uyg'onadi. Kompozitor, bastakor yozgan kuylar sozlar jo'rligida ijro qilinganda yoki xonanda shirali ovozda qo'shiq kuylaganda kishi o'zida ta'riflab bo'lmas, g'ayritabiiy o'zgarish his sezadi va bu holat butun vujudni qamrab oladi. Osmonga bo'y cho'zgan, turli naqsh va ranglar bilan ishlov berilgan, o'ziga xos shaklda qurilgan qadimiy madrasa, minora, maqbaralar ham kishini hayratlantiradi.

Adabiyotning bosh mavzusi inson bo'lgani bois uning xilma-xil holat, harakat, intilishlari badiiy asar uchun material bo'la oladi. Lekin badiiy asarda gavdalandirilgan voqea-hodisalar hayotda ro'y bergan yoki bo'lishi mumkin voqealarning shunchaki bayoni emas, balki ularning muayyan nuqtayi nazardan qayta ishlangan shaklidir. Hikoya, roman, qissada va dostonida qahramonlar hayotining ma'lum bir vaqt oralig'idagi kechmish-kechirmishlari qalamga olinadi va ular personajlarning fe'l-atvori, xarakteri xususida (albatta, ular asosiy qahramon yoki badiiy xarakter darajasidagi qahramon bo'lsa) muayyan tasavvur uyg'otadi. Bunday samaraga esa badiiy asarning shakl va mazmun, mavzu va g'oya, syujet va kompozitsiya, badiiy til singari vositalari mutanosibli yordamida erishiladi. Har qanday badiiy asar shakl va mazmun, mavzu va g'oya, syujet va kompozitsiya singari unsurlardan tarkib topadi. Biroq har qanday badiiy asar mavjudligining bosh asosi uning tilidir. Til badiiy asarning joni, qoni, urib turgan yuragidir. Ana shu tayanch – asos qanchalik jozibador, tiniq, jonli bo'lsa, badiiy asar shunchalik barkamol, ta'sirchan bo'ladi. Badiiy asar shakl va mazmunidagi mukammallik ham, undagi mavzu va g'oyaning yorqinligi ham, syujet va kompozitsiyaning qiziqarli, o'zaro muvofiqligi ham, avvalo, ijodkorning so'z qo'llash, uni tanlash, ishlatish mahoratiga bog'liqdir. Musavvir, naqqosh, haykaltarosh, kompozitor,

bastakor erisholmaydigan hayot haqiqatlarini yozuvchi, shoir, dramaturg soʻz orqali gavdalantiradi. U insonning koʻnglidagi kechinmalarni, ruhiy azoblanishlarni, ikkilanish, qiynalishlarni taʼsirchan ifoda etadi. Sanʼatning hech bir sohasi insonning bu holatlarini – uning qalb dunyosini badiiy asarchalik keng, yorqin, jonli aks ettirib berolmaydi. Albatta, badiiy filmlarda ham qahramonlarning quvonch va tashvishlari taʼsirchan gavdalantiriladi. Ular tomoshabinlarni quvontirishi, hayajonlantirib yuborishi yoki qaygʻuga choʻmdirib, yigʻlatishi, azobga solishi mumkin. Biroq kishilarni quvontiradigan ana shu filmlar zamirida ham avvalo badiiy asar turadi. Aktyorlar ana shu badiiy asar – ssenariydagi qahramonlar rolini ijro etishadi. Operator esa rol ijro etayotgan ana shu qahramonlar holatini texnika vositalari yordamida suratga oladi. Kinofilm yaratishda aktyor, operator, rejissyordan tashqari, yana koʻplab sahna mutaxassisleri ishtirok etishadi. Shuning uchun “kino – sintetik sanʼat” deyiladi.

Har bir narsa-hodisa oʻzga xos shakl va mazmunga ega. Shakl va mazmun narsa-hodisa mavjudligining namoyon boʻlish tarzidir. Ular bir-biri bilan mustahkam bogʻliqdir. Badiiy asarda ham hayot voqeligi muayyan shaklda ifodalanadi.

Voqea-hodisalarning tashqi koʻrinishini aks ettirish orqali ularning ichki mohiyatini gavdalantirish badiiy asarning shakl va mazmunidir. Roman, hikoya, qissa, doston shakli deyilganda obrazlarning oʻzaro munosabatlari, ular bilan bogʻliq voqea-hodisalardan kelib chiqadigan syujet, voqealarning joylashishi tartibi nazarda tutiladi. Ana shu obrazlar harakat, faoliyati, asar syujeti va kompozitsiyasining maʼlum maqsadga yoʻnaltirilgani esa oʻsha asarning mazmunini belgilaydi. Har bir asarning matni muayyan maʼno bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, u muallifning maqsadini, koʻzda tutgan gʻoyasini ifoda qiladi. Maʼno badiiy asar matnining oʻziga xos motoriga aylanib, uni harakatlantiruvchi kuch vazifasini bajaradi.

Aruz, barmoq sheʼr tizimlari, adabiy janrlarning barchasi, maʼlum maʼnoda, shakl koʻrinishlaridir. Sharq mumtoz adabi-

yotiga xos g'azal, ruboiy, tuyuq, muxammas, tarji'band singari janrlar bir-biridan ko'rinishi, hajmiga ko'ra farq qiladi. Binobarin, ular mazmun ko'lami, fikrni ifoda etish tarziga ko'ra ham bir-biridan ajralib turadi. Shuningdek, g'azal bilan g'azal, tuyuq bilan tuyuq, ruboiy bilan ruboiy orasida ham farq seziladi. Bu, avvalo, ulardagi fikrda, qofiyalanish tarzida, radiflarda, hijolarining miqdorida akslanadi. Tuyuq, ruboiylar o'rtasidagi farq ham shu unsurlarda bilinadi. Badiiy asarning shakl va mazmuni avvalo uning mavzu va g'oyasiga muayyan darajada bog'liqdir. Mavzu va g'oya badiiy asar qiyofasini, ta'sirchanligini belgilashda uning shakl va mazmuni singari muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq badiiy asarning mavzusi unda qalamga olingan voqea yoki narsa-buyumlar emas. Badiiy asar mavzusi ijodkor tanlagan hayotiy voqealar, u yoritgan asosiy muammolarning umumlashmasidir. Adabiy asar uchun asos qilib olingan fikr va maqsad uning mavzusidir. Mavzu (arabcha so'z bo'lib, "qo'yilgan, tartibga solingan" degan ma'noni bildiradi) – badiiy mazmun komponenti, asarda qo'yilgan ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy, falsafiy va boshqa muammolarni badiiy idrok etish uchun tanlab olingan va tasvirlangan hayot materialini. Adabiyotshunoslikda ikki ma'noda: asarda tasvirlangan hayot materialini hamda badiiy asarda idrok etish uchun qo'yilgan ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy, falsafiy va boshqa muammolar majmuyi. Asarda qalamga olingan voqelik – hayot materialini "mavzu" deyish, e'tibor qaratilgan, mushohada yuritish uchun qo'yilgan masalalarni "mavzu" emas, "muammo", "problema" deyish to'g'riroq bo'ladi. Chunki har qanday chinakam badiiy asar ijodkorning o'z davri, o'zi yashayotgan ijtimoiy muhitga munosabati, u xususidagi o'y-kechinmalari, tashvishi, iztirobi mahsuli sifatida paydo bo'ladi. Ijodkor shaxs boshqalardan ko'ra mavjud hayot tartiblari, undagi ijobiy va salbiy jihatlar haqida ko'proq o'ylaydi, tashvish chekadi. Tabiatidagi ana shu xususiyat, fazilat uni asar (she'r, hikoya, roman, doston, drama, komediya, tragediya) bitishga undaydi. Asl asar ijodkordagi ichki zarurat – "ehtiyoj farzandi"

(A.Oripov) sifatida yuzaga keladi. Ijodkor o‘zini o‘ylantirgan muammolarni badiiy idrok etish uchun hayot voqeligidan material tanlab, uni tasvirlaydi. D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyevaning “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da: “Badiiy shakl va mazmun – voqelikdagi har qanday narsa o‘zining tashqi ko‘rinishi (shakli) va shu shakl orqali anglashilayotgan mohiyati (mazmun)ga ega. Shakl va mazmun kategoriyalari umumfalsafiy xarakterda bo‘lib, ular voqelikni (narsani) idrok qilishda muhim ilmiy abstraksiyalardir. Zero, shakl va mazmun tarzida bo‘lish shartli, negaki, ular – yaxlit bir narsaning har vaqt birlikda mavjud bo‘lgan va bir-birini taqozo etadigan ikki tomoni. Shakl narsaning biz bevosita ko‘rib turgan, his qilayotgan tomoni va aynan u bizga o‘sha narsaning nimaligini – mazmun-mohiyatini anglatadi. Mazmun muayyan shakldagina yashaydi, shaklsiz mazmun bo‘lmaganidek, mazmunsiz shakl ham mavjud emas. Boshqa har qanday narsa singari, badiiy asar ham shakl va mazmunning yaxlit birligidir. Shuning uchun badiiy shakl (B.sh.), badiiy mazmun(B.m.) tushunchalarining atigi ilmiy abstraksiya ekanini unutmaslik lozim. Ya‘ni biz yaxlit butunlik – badiiy asarni atroflicha tahlil qilish, bu ishni osonlashtirish maqsadidagina shu xil shartli bo‘lishga yo‘l qo‘yamiz. Aslida esa badiiy shakl mazmunsiz, badiiy mazmun esa shaklsiz mavjud emas. Zero, badiiy shakl badiiy mazmunning biz qabul qilayotgan mavjudligi, badiiy mazmun esa uning ichki ma‘nosi, mag‘zidir. Badiiy asarda shakl va mazmun o‘zaro dialektik aloqada bo‘lib, ular bir-birini taqozo etadi, bir-biriga ta‘sir qiladi, bir-biriga o‘tadi. Badiiy shakl bilan badiiy mazmunning o‘zaro munosabatida keyingisi yetakchi mavqega ega bo‘lib, u shaklni hosil qilishda juda faoldir. San‘atkor ijodiy niyatidan kelib chiqqan holda bo‘lg‘usi asarning shaklini belgilaydi, yana ham aniqrog‘i, bo‘lg‘usi asarning mazmuni uning shaklini belgilaydi. Masalan, jamiyatning joriy holatini badiiy idrok etish, u haqdagi hukmini badiiy konsepsiya tarzida shakllantirish va ifodalash maqsadini ko‘zlagan ijodkor roman shaklini tanlaydi. Chunki ayni shu

shakl ijodiy niyatda koʻzda tutilgan mazmunga har jihatdan muvofiq keladi va oʻsha niyat ijrosi uchun imkon beradi. Shu bilan birga, badiiy shakl nisbiy mustaqillikka ega hamdir. Har bir davr adabiyotida keng qoʻllanilib kelayotgan, oʻquvchi ommaga tushunarli va oʻzining nisbatan turgʻun koʻrsatkichlariga ega boʻlgan shakllar mavjud. Shunga koʻra, sanʼatkor ifodalashni koʻzda tutgan mazmunni oʻsha shakllar doirasiga sigʻdirishga intiladi. Masalan, sahna uchun asar yozayotgan ijodkor uni pardalarga, koʻrinishlarga boʻladi, syujet voqealarini ijro vaqtiga sigʻdiradi, dialoglarni sahna ijrosi uchun mos holga keltiradi, ularni remarkalar bilan taʼminlaydi va h.k. Shakl konservativroq hodisa boʻlganligidan uzoq yashovchanlik xususiyatiga ega. Mazmun esa oʻzgaruvchanlikka moyil hodisa boʻlib, har bir badiiy asar mazmunan oʻzicha originaldir. Sababi, oʻsha asarni yaratgan ijodkor – individ, u dunyoni oʻzicha koʻradi va baholaydi. Shunga koʻra, hatto oshkor taqlidiy ruhdagi asar ham mazmunan original sanalishi mumkin. Masalan, hikoya janri oʻzining asosiy shakliy xususiyatlari bilan badiiy adabiyotda uzoq vaqtlardan beri mavjud. Ayni shu badiiy shaklda minglab yozuvchilar ifodalagan turfa badiiy mazmunlarning sanogʻiga yetib boʻlmaydi. Albatta, har bir hikoyaning shaklida ham muayyan oʻziga xosliklar boʻladi, biroq hikoyaga xos asosiy shakliy belgilar saqlanib qolaveradi. Mazmunning shaklga oʻtish hodisasi, avvalo, genetik asosga egadir. Masalan, gʻazal janri dastlab mazmun hodisasi boʻlib, “ayollarga xushomad, muhabbat” mazmunidagi sheʼriy asar gʻazal deyilgan. Keyincha, gʻazal oʻz mazmuniga mos eng muvofiq shaklga ega boʻlgach, u shakl hodisasiga – turgʻun sheʼriy janrga aylandi. Yoki italyancha “yangilik” soʻzidan olingan novella ham dastlab mazmun hodisasi edi: novella deyilganda, jonli qiziqish uygʻotuvchi yangi voqeani hikoya qiluvchi asar tushunilgan. Ayni chogʻda, novella oʻziga xos shakl xususiyatlariga ham ega boʻlgan: qisqalik, syujet oʻtkirliги va b. Keyincha novellaga xos shakliy xususiyatlar muqimlashib, oʻziga xos shakl – novella janri

yuzaga keladi. Shuningdek, shakl va mazmunning bir-biriga o'tishi bir asar doirasida ham kuzatiladi. Bu badiiy asarning sistema ekani, har qanday sistema quyi va yuqori darajadagi strukturaviy bo'laklardan tarkib topishi bilan bog'liq. Masalan, til obrazga nisbatan shakl, obraz tilga nisbatan mazmun; ayni paytda, obrazning o'zi badiiy mazmunni ifodalash shakli. Yoki badiiy obrazning predmetlilik darajasiga ko'ra turlari (detal – fabula – xarakter va sharoit – dunyo obrazi) ham shaklning mazmunga, mazmunning shaklga o'tishiga misol bo'la oladi. Badiiy asar qimmatini belgilashda mazmun va shaklning o'zaro muvofiqligi eng muhim mezonlardan sanaladi. Badiiyat go'zal shaklda ifodalangan aktual, umuminsoniy qadriyatlarga mos mazmunni taqozo qiladi. Shunday ekan, shaklni badiiyat, mazmunni g'oyaviylik (bunda ham, albatta, shartlilik bor) hodisasi sifatida tushunib, har ikkisiga birdek e'tibor berish zarur. Adabiyotshunoslikda mazkur qoidadan chekinilgan hollar ham bo'lgan, albatta. Shaklning nisbiy mustaqilligini mutlaqlashtirib, uni badiiyatning bosh mezoni sifatida qaraganlar formalistlar deb yuritiladi (formalizm, formal metod). Shuningdek, badiiy asarning shakliga ko'z yumib, uning qimmatini mazmundan kelib chiqibgina baholashga urinishlar ham bo'lgan. Xususan, 20-yillar Sho'ro adabiyotshunosligida maydonga kelgan "vulgar sotsiologizm" tarafdorlari faoliyatida badiiy asarni faqat goyaviy mazmunidan, sinfiy mohiyatidan kelib chiqib baholash amaliyoti kuzatiladi (q. vulgar sotsiologizm). Badiiy adabiyotga bunday yondashuv uning san'at hodisasi ekanligini inkor qilish, uni mafkura quroliga aylantirishning qo'pol ko'rinishi edi. Garchi sho'ro adabiyotshunosligi vulgar sotsiologizmga o'z vaqtida keskin zarba bergan bo'lsa-da, uning o'zi ham bir oyog'i bilan shu mavqeda turar, ya'ni mohiyatan badiiy adabiyotga shu xil yondashuvning "yumshoq" varianti edi. Sho'ro davrida yangi tuzumni, kommunistlar partiyasini, proletariat dohiysini ulug'lagan badiiy jihatdan nochor asarlarning rag'batlantirilib, chinakam badiiyat hodisasi sanaladigan asarlarning e'tibordan

chetda qolgani, eng yomoni, tazyiq ostiga olingani buning yorqin dalilidir. Bundan badiiy asarni uning tabiatidan kelib chiqqan holda, shakl va mazmuni birlikda olib tekshirish zarur ekani ayon bo'ladi. Tabiiyki, badiiy asarni o'rganishda ulardan biri diqqat markaziga qo'yilishi mumkin. Shunda ham, masalan, asar shakli haqida fikr yuritayotganda, uning mazmuni uyushtirish va ifodalash, ta'sirdorligi-yu badiiy jozibasini oshirishdagi ahamiyatini; mazmun haqida fikr yuritganda esa uning shaklga qay darajada muvofiqligini nazardan qochirmaslik taqozo etiladi", deyilgan.

Albatta, har qanday mavzu borliqdagi narsa-hodisalar bilan bevosita bog'liqdir. Badiiy asarda esa asosiy diqqat-e'tibor inson hayoti, uning turli vaziyat-holatdagi kayfiyati, kechinmalari, maqsad, intilishlari, borliqqa qarashlari, kishilar bilan muomala va munosabatlariga qaratiladi. Bular badiiy asarlarning asosiy mavzusidir. Hayot muammolardan iboratligi, kishilar bir-biri bilan ko'zga ko'rinmas rishtalar orqali bog'langani bois badiiy asarlarda turli mavzular qalamga olinadi.

Ijodkorning mavzu tanlashi, avvalo, uning hayotiy tajribasiga bog'liqdir. O'zbek yozuvchilarining aksariyati qishloq hayotidagi voqealarni ishonarli yoritib beradilar. Chunki ular qishloqda tug'ilib o'sishgani bois u yerdagi hayotni yaxshi bilishadi. O'zbek adabiyotida hozirgacha zavod-fabrika, shaxtadagi hayot haqida qiziqarli, ta'sirchan roman, qissa yozilmagan.

Badiiy asarlar mavzusi ikki xil bo'ladi, deyish mumkin. Birinchisi – abadiy mavzular, ikkinchisi – davriy mavzular. Ma'naviy-axloqiy turmush bilan bog'liq oila, sevgi-muhabbat, vatanparvarlik, e'tiqod, o'zi yashayotgan zamonga, jamiyatga munosabat kabilar adabiyotning abadiy mavzularidir. Bundan tashqari, har bir zamonning o'z muammolari bo'ladiki, ular davriy mavzudir. Masalan, o'tgan asrning 30-yillarda kolxoz qurilishi, yangi yerlarni o'zlashtirilish O'zbekistonda jiddiy muammo bo'lgani bois bu mavzuga bag'ishlangan ko'plab she'riy, nasriy asarlar yozilgan.

Albatta, adabiyot o'z davrining dolzarb muammolarini yoritib ko'rsatishi kerak. U bu bilan kishilarning diqqat-e'tiborini ma'lum masalaga jalb etadi.

Biroq davrning dolzarb muammolarini mavzu qilib olishning o'zigina asarning ta'sirchanligi, zamonaviyligini ta'minlamaydi. Tarixiy voqealar qalamga olinsa-da, zamonaviy mavzudagi asarlardan ko'ra ta'sirchanroq, qiziqarliroq asarlar talaygina. Masalan, "Ulug'bek xazinasi", "Mirzo Ulug'bek", "Yulduzli tunlar" singari asarlarda olis o'tmish haqida hikoya qilinsa-da, ularda zamondoshlarimiz ruhini ulg'aytiradigan, qalbiga ezgu o'ylar olib kiradigan badiiy joziba mavjud. Yoki Alisher Navoiy dostonlari, Boburning ruboiy, g'azallari, Fyodor Dostoyevskiy romanlari kishilarni hech qachon befarq qoldirmaydi. Chunki ularda inson qalbining nozik tovlanishlari badiiy aks ettirilgan.

Ijodkor mavzuni muayyan maqsad bilan tanlaydi va hayotning muayyan haqiqatlarini ochib beradi. Albatta, barcha asarlarda ham ijodkorning maqsad-muddaosi ochiq-oshkora ko'rinib turmaydi. Bunday bo'lishi shart ham emas. Ijodkorning hayot hodisalarini qay darajada ko'rsatishi, hodisaning qaysi jihatlariga ko'proq e'tibor qilishining o'ziyoq uning maqsad-niyatini bildirib turadi. Yozuvchi voqelikni xolis turib gavdalantirganida ham undagi nimanidir tasdiqlaydi, nimanidir inkor etadi. Ijodkor maqsadini boshqarib, uning qarashlari, hodisaga yondashishlarini ma'lum bir izga solib turadigan ana shu hodisa g'oyadir. G'oya badiiy mazmunning muhim komponenti bo'lib, u asardan anglashiladigan, undan kelib chiqadigan obrazli, umumlashma fikr bo'lib, u asarda diqqat qaratilgan voqea-hodisalarga muallifning g'oyaviy-hissiy munosabati, badiiy idrok etilishi va baholanishi natijasida namoyon bo'luvchi badiiy hukm, xulosadir. G'oya mazmunning o'zak komponentidir. G'oya har qanday asarda bo'ladi va o'zining mazmun-mohiyati, ko'lami, qamrovi, ifodalanish darajasi va boshqa jihatlariga ko'ra farqlanadi. Badiiy asar g'oyasi ijodkorning dunyoqarashi, maqsadi, o'zi qalamga olgan voqelikka munosabati, qiziqishi

kabi omillar bilan bevosita bog'liqdir. Har bir haqiqiy ijodkor esa borliqni o'zicha ko'rib, mavjud hayot voqeligini o'zicha idrok etadi va unga munosabatini bildiradi. Shuning uchun asarda tasvirlangan voqelik haqiqiy hayot voqeligi emas, balki muallif ko'rolgan va idrok etgan voqelikdir. Bir davrda, bir joyda kechgan voqelikni har bir ijodkor asarida o'zicha aks ettiradi. Chunki hayot voqeligi – g'oyat murakkab va ko'p qirrali. U ijodkorlarning qalbiga turlicha ta'sir ko'rsatib, ongida turlicha aks etadi. Ijodkorning dunyoqarashi badiiy asar g'oyasini belgilovchi muhim omildir. Jamiyatdagi hukmron mafkura, ijtimoiy-siyosiy qarashlar ijodkorning dunyoqarashiga kuchli ta'sir o'tkazadi. Badiiy g'oya – individual hodisa. Lekin bu har bir ijodkor o'z dunyoqarashidan kelib chiqib, asarida har qanday g'oyani ifodalashi, ilgari surishi mumkin, degani emas. Ijodkor avvalo qaysi ijtimoiy guruhdanligi, qanday ijtimoiy-siyosiy qarashning tarafdori ekanidan qat'i nazar, o'z asarida umuminsoniy qadriyatlarni yoqlashi shart. Chunki chinakam badiiyat ijodkorning ezgulik, adolat, insonparvarlik, go'zallik kabi mangu qadriyatlarni ulug'lashini taqozo qiladi. Badiiy asar g'oyasining ahamiyati va qimmatini uning milliy va umuminsoniy qadriyatlarga muvofiqligi hamda asarda hayot voqeligining obrazli tarzda ta'sirchan ifodalanishi asosida belgilanadi. Roman, qissa, doston, tragediyalarda qo'yilgan muammolar ko'lamidan kelib chiqib, ulardagi g'oyalar tizimi – badiiy konsepsiya to'g'risida so'z yuritiladi.

Adabiyotning g'oyaviyligi masalasiga turlicha qaraladi. Adabiyotning g'oyaviyligini oqlovchilar ham, uni butunlay qoralovchilar ham bor. Chunki "adabiyotning g'oyaviyligi" deganda asarda qalamga olingan voqea-hodisalarga ijodkorning munosabati, uning hayotga va insonga yondashuvi nazarda tutiladi. Ijodkor hayotni qanday idealidan, qarashlardan kelib chiqib aks ettirgani e'tiborga olinadi.

Demak, g'oya ijodkorning qalamga olinayotgan voqelikka munosabatidir. Mavzu esa aks ettirilayotgan voqea-hodisalarning